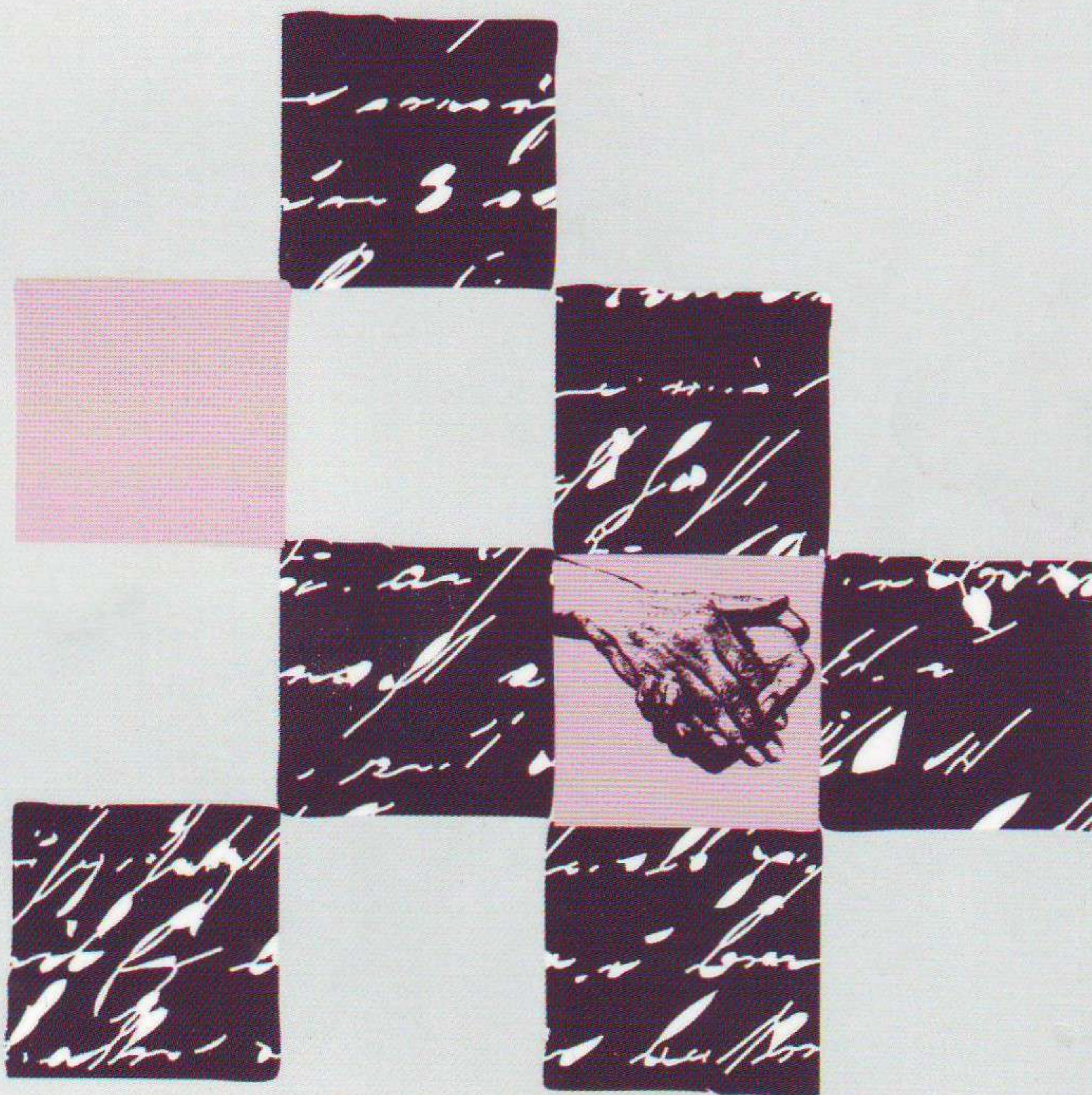

demonul
teoriei

Jean Améry

Despre îmbătrânire

EDITURA
ART

Jean Améry (1912–1978), eseist de origine austriacă, s-a inspirat adesea în opera sa din propriile experiențe trăite în timpul celui de-al Doilea Război Mondial. A fost student la Filozofie și Literatură în Viena și s-a numărat printre opozanții regimului nazist; torturat și închis câțiva ani în lagărele de concentrare, Améry a supraviețuit experienței Auschwitz, fiind eliberat în 1945. S-a sinucis în 1978 într-un hotel din Salzburg.

Deși este un autor important, tradus în zeci de limbi, Améry a rămas complet necunoscut publicului român. Editura ART are un program de traduceri pe termen lung, următorul titlu al seriei fiind *Despre sinucidere. Discurs despre moartea liber aleasă*.

Carte recomandată de

**OBSERVATOR
CULTURAL**

LiterNet.ro

Despre îmbătrânire Revoltă și resemnare

Colecția
Demonul teoriei

Jean Améry

Despre îmbătrânire

Revoltă și resemnare

Traducere din limba germană
și note de Alexandru Al. Șahighian

Colecția „Demonul teoriei“ este coordonată de Laura Albulescu.

Redactor: Raluca Dincă

DTP: Robert Antonescu

Design copertă: HighContrast.ro

DTP copertă: Alexandru Daș

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

AMÉRY, JEAN

Despre îmbătrânire : revoltă și resemnare / Jean Améry;

trad. de: Alexandru Al. Șahighian. – București: ART, 2010

ISBN 978-973-124-513-3

I. Șahighian, Alexandru Al. (trad.)

1

Cartea a apărut cu sprijinul Allianz Cultural Foundation, München,
și Fund for Central & East European Book Projects, Amsterdam.

Jean Améry

Über Das Altern. Revolte und Resignation

Klett-Cotta

© 1968, 1977 J.G. Cotta'sche Buchhandlung Nachfolger GmbH,
Stuttgart

© EDITURA ART, 2010, pentru prezenta ediție

*J'avais vécu comme un peintre montant un chemin qui sur-
plombe un lac dont un rideau de rochers et d'arbres lui
cachent la vue. Par une brèche il l'aperçoit, il l'a tout
entier devant lui, il prend ses pinceaux. Mais déjà vient
la nuit où l'ont ne peut plus peindre et sur laquelle le jour
ne se relèvera plus!**

Proust, *Le Temps retrouvé*

* „Trăisem ca un pictor care urcă pe un drum ce se află deasu-
pra unui lac a cărui vedere îi este ascunsă de o perdea de stânci
și de copaci. Printr-o breșă, el îl vede, îl are pe de-a-ntregul în fața
lui, și atunci își ia penelurile. Dar chiar atunci începe să cadă noap-
tea, când nu mai poți picta, o noapte care nu va mai fi urmată de
nici o zi” (Marcel Proust, *Timpul regăsit*, trad. de Irina Mavrodin,
Univers, București, 2003, p. 412) (n. red.).

Cuvânt-înainte

Nefiind legitimat decât de înclinația spre reflecție, și poate că și de un anume antrenament într-asta, vă prezint câteva eseuri despre îmbătrânirea omului. „Eseu“ nu are aici sensul de experiment, ci mai degrabă de *căutare* a ceva cu neputință de găsit – lucru pe care judecata analitică îl știa din capul locului. Meditațiile în jurul obiectului meu nu au nimic de-a face cu geriatria. Eseurile tratează despre omul care *îmbătrânește* în raporturile lui cu timpul, cu propriul corp, cu societatea, cu civilizația și, în cele din urmă, cu moartea. Cine se așteaptă la enunțuri competente în sensul unei științificități pozitive, la o cunoaștere ce l-ar putea ajuta să-și rânduiască viața înspre o stare anume – adică tocmai aceea a îmbătrânirii sale –, acela va fi dezamăgit de cartea mea: n-am țintit la așa ceva.

Într-o epocă în care inteligența își întoarce privirea nu numai de la condiția nemijlocită a conștiinței, ci de la *om* în general, în locul căruia trec, ca obiect al cercetării, sisteme și coduri, eu m-am oprit strict asupra celor trăite – *le vécu*. Am dus la îndeplinire un astfel de efort de consemnare cât de cât exactă a proceselor în care e implicat omul care îmbătrânește, folosindu-mă în mod esențial de metoda introspecției; la care s-a adăugat străduința de observație și empatie. Dar a trebuit să renunț la orice speranță de științificitate, ba chiar și de stringență logică.

Deși, pe de-o parte, caracterul subiectiv al acestor însemnări mi-a fost clar de la bun început, am tins totuși, pe de altă parte,

la reflectarea permanentă – întreprinsă din toate unghiurile de vedere – a ideilor formate, printr-o regândire corectivă, mereu în luptă cu sine însăși, care nu s-a ferit niciodată de contradicția de a imprima demersului o întorsătură în mai-mult-ca-subiectivul, dar care a renunțat deliberat, ce-i drept, la ținta de obiectivitate sau intersubiectivitate. Ce m-a susținut a fost doar speranța nelămurită că poate am reușit să limpezesc câteva lucruri esențiale pentru omul format în spiritul nostru. Am făcut un rămășag cu mine însumi, lăsând cu totul în seama cititorului decizia cu privire la sensul sau absurditatea, valoarea sau lipsa de valoare a acestei lucrări, fără să poată fi invocată o a treia instanță care să se pronunțe asupra adevărului.

Când mă adresez cititorului, o fac cerându-i implicit să mă însoțească într-un demers al cărui înțeles mi s-a dezvăluit și mie abia în timp ce scriam această carte. Și asta pentru că, pe măsură ce înaintam, bâjbâind pas cu pas, am fost nevoit să renunț la speranțele pe care și le face neconținut cel ce îmbătrânește și să dez-mint o presupusă consolare. Tot ceea ce i se recomandă omului care îmbătrânește – cum să-și accepte declinul, ba chiar să găsească într-asta anumite valori cum sunt noblețea resemnării, înțelepciunea amurgului, satisfacțiile târzii –, toate acestea îmi apăreau ca o înșelăciune mârșavă împotriva căreia mi-am propus să protestez cu fiecare rând. Astfel, eseurile mele, prin faptul că reprezintă o căutare, s-au transformat – fără s-o fi plănuvit sau chiar s-o fi bănuțit dinainte – dintr-o analiză într-un act de rebeliune, care pleacă însă de la premisa contradictorie a deplinei acceptări a ineluctabilului și a scandalosului. Nu pot decât s-aștept și să văd dacă cititorul căruia m-am adresat în felul acesta îmi va răspunde, dacă mă va însoți pe drumul ce duce printre contradicții.

Chiar dacă am renunțat la orice instrumentar științific prestabil, bazându-mă exclusiv pe mine însumi și pășind pe terenul îndoielnic al interogațiilor mele, e de la sine înțeles că am fost supus unor numeroase influențe. Le veți recunoaște la fel de lesne

ca și citatele ocazionale inserate în text și neevidențiate ca atare în mod expres.

Doar numele a trei autori, de la care am avut multe de învățat, țin să le subliniez aici cu tot dinadinsul, deoarece e posibil ca ei să nu fie îndeajuns de cunoscuți: profesorul Vladimir Jankélévitch de la Sorbona, medicul și fenomenologul german Herbert Plügge și publicistul francez André Gorz.*

Nici un autor nu-și împărtășește fără o strângere de inimă rezultatele ceasurilor sale de neliniște. Iar acolo unde-i vorba de cele mai profunde intimități care – în ciuda faptului că autorul a căutat să se limiteze la sine însuși – se ncumetă să spere că s-ar putea preschimba în lucruri general valabile, temerile nu pot fi decât și mai mari. Cărțile au nu doar destinele lor: ele și pot deveni destin.

Bruxelles, vara 1968

Jean Améry

* Vladimir Jankélévitch, *La mort*, Paris, 1967; Herbert Plügge, *Wohlbefinden und Mißbefinden*, Tübingen, 1967; André Gorz, „Le vieillissement“, în *Les Temps Modernes*, nr. 187 și 188 (n. a.).

Cuvânt-înainte la cea de-a patra ediție

În deceniul care s-a scurs de când am așternut pe hârtie acest eseu, aş mai fi putut învăța câteva lucruri despre îmbătrânire. Nu fără amuzament amintesc aici critica severă adusă cărții la apariția ei de către un domn care, la vremea aceea, era deja destul de în vârstă și care-mi reproșa aproximativ următoarele lucruri: Ce poate pricepe Jean Améry, acest „tânăr” de cincizeci și cinci de ani, despre îmbătrânire și bătrânețe? — se întreba el. Cum de-și permite fie și numai să-ncerce așa ceva?

Spre marele meu regret, sunt nevoit să constat, recitind textul, că voiosul moșneag greșea, iar eu, *hélas!*, aveam tot dreptul s-o fac. Fiindcă, într-adevăr, pricepusem cum stau lucrurile. Dacă am mai aflat câte ceva în cei zece ani care au trecut de la scrierea cărții, asta mă determină mai degrabă să întăresc decât să-mi moderez concluziile formulate atunci. Tot ce s-a petrecut a fost chiar nițel mai rău decât am prevăzut: îmbătrânirea fizică, cea culturală, prezența Doamnei cu Coasa, pe care de la o zi la alta o simt tot mai apăsător și care merge alături de mine adresân-

* Referire la cunoscutul *Hobellied* [*Cântecul rindelei*] din comedia lui Ferdinand Raimund, *Risipitorul* (1834), cântat de unul dintre personaje, Valentin: „Zeigt sich der Tod einst, mit Verlaub, / Und zupft mich: Brüderl kumm!...” [„M-oi pomeni cu Moartea care, vai, / mă trage după ea: Ci haida, frate!“].

du-mi-se stăruitor și cu o familiaritate cumplită, așa cum i se adresa odinioară lui Valentin al lui Raimund: „Ci haida, frate!“...*

Azi, ca și ieri, cred că trebuie să se întreprindă totul din punct de vedere social pentru a le ușura celor ce îmbătrânesc și bătrânilor soarta lor anevoioasă. Și totodată continuu să insist asupra faptului că toate eforturile generoase și demne de stimă îndreptate în această direcție pot aduce, eventual, o oarecare alinare — fiind și un soi de analgezice inofensive —, dar că în fond ele nu schimbă, nu ameliorează *nimic esențial* din tragicul disconfort al îmbătrânirii.

Într-un singur punct simt nevoia unei revizuii, și anume acolo unde am scris cu asprime despre „sminteala cu sinuciderea”. Noi revelații și experiențe m-au împins *aici* într-o altă direcție, dând reflecțiilor mele o dimensiune pe care pe-atunci n-aveam cum s-o bănuiesc. De aceea m-am simțit îndemnat să scriu cartea *Despre sinucidere. Discurs despre moartea liber aleasă*, care, într-un anume sens, poate trece drept o continuare a lucrării de față.

Bruxelles, primăvara 1977

Jean Améry

Existența și scurgerea timpului

Ne vom întâlni deseori aici cu omul care îmbătrânește — cu femeia sau cu bărbatul care îmbătrânește —, și el ni se va arăta în felurite ipostaze, în deghizări multiple. Aici îl vom recunoaște pe cel ce îmbătrânește ca pe o figură familiară dintr-o operă literară, colo va fi o pură abstracție izvorâtă din puterea imaginației, pe când în alte locuri în el se va contura figura autorului scrierii de față. La fel de incert ca și chipul sub care apare cel ce îmbătrânește va fi și numărul anilor săi, căci așa vor uzul vorbirii și realitatea. Vom vedea cum omul care îmbătrânește abia a împlinit patruzeci de ani, căci, în anumite împrejurări, procesul pe care căutăm să-l descriem aici se anunță încă de timpuriu. În alte cazuri, va apărea ca un om aflat în cel de-al șaselea deceniu de viață, care, prin urmare, conform unei obiectivități vag statistice, e într-adevăr pe cale să devină un bătrân. Aici, unde ne interesează *existența și scurgerea timpului*, el va apărea drept un om care abia a împlinit cincizeci de ani, dar care, firește, prin moartea-i timpurie, va justifica astfel faptul că la vârsta asta el deja se simțea ca un om care îmbătrânește, și din această pricină va trebui considerat ca atare. — Dăm peste el tocmai

când a ajuns la o recepție matinală, pentru prima oară iar după mulți ani, căci a părăsit demult bâlciul deșertăciunilor la care cândva participa ca actor. Poartă redingotă, merge foarte drept, are o ținută încă bună, chiar dacă pieptul și burta i se bombează destul de nefiresc, dubios chiar. Părul negru și des care-i ajunge până pe ceafă și mustața încă nu și le-a cănit, dar fața palidă ce se ițește deasupra gulerului înalt e încremenită ca o mască de ceară, iar ochii de o nostalgie orientală n-au pic de strălucire, sunt afundați în umbra unor cearcăne adânci albastrii.

Pe acest om care îmbătrânește îl vom nota cu A., la fel cum le vom spune și tuturor tovarășilor săi de destin, pe care intenționăm curând să-i mai introducem în reflecțiile noastre. A. — iată cea mai matematică și mai abstractă denumire posibilă, care îi lasă totodată cea mai mare libertate imaginației și gândirii concrete a cititorului. Doar de această dată îl vom numi pe primul nostru A. cu numele pe care i l-a dat lumea: *Naratorul* sau, în mod excepțional și mai precis, cu numele lui burghez care, ciudat lucru, se pronunță în ținutul său de baștină Loir-et-Cher „Pruu”; noi îl cunoaștem sub numele de Proust — *Marcel Proust*.

Prin urmare, cu pălăria în mână, A. — Marcel Proust — se înființează în fața gazdelor, descoperind cu acest prilej că slujitorii casei îl recunosc în ciuda faptului că a lipsit mai mulți ani. Uite-l pe taica Proust, spun oamenii — și, neavând nici un fiu, știe că „taica” nu se poate referi decât la vârsta sa. Dacă slujitorii ar ști mai multe și s-ar exprima ceva mai clar, ar spune că, deși se ține drept și părul încă nu i-a albit, omul acesta de abia cincizeci de ani pare în mod

nelămurit mai bătrân decât este; și asta din pricină că fața-i încremenită alb-gălbuie pare să fi anticipat deja *rigor mortis*. — Naratorul se reîntâlnește cu oameni — dacă nu cumva chipul lor surprins în treacăt îl înșală — cărora le-a mers cu mult mai rău decât lui însuși. Oare cine-i acest rege de basm care poartă o barbă ca de vată și, când merge, își târăște picioarele ca și cum ar avea tălpi de plumb la pantofi? E le Prince de Guermantes, pe care *ceva anume* — despre care vom mai discuta aici îndelung și pe toate fețele — l-a aranjat și l-a potcovit în halul ăsta. Și cine-i moșneagul a cărui barbă albă nu mai arată nici măcar ca aceea falsă a unui actor din teatrul de amatori, ci ca una de cerșetor? E Monsieur d'Argencourt, fără doar și poate, cândva dușmanul intim al Naratorului! Baronul de Charlus, la vremea sa un tip arogant și falnic, s-a transformat acum într-un tragic Rege Lear de salon, care-și scoate zelos pălăria în fața oamenilor pe care odinioară, în zilele lui de glorie, nu i-ar fi învrednicit nici măcar cu o ridicare din sprânceană. Bloch, camaradul din tinerețe, se numește acum Jacques de Rozier și poartă un monoclu înfricoșător, care-i scutește chipul îmbătrânit de orice expresie. — Vizitatorul dă peste oameni ale căror pleoape vădesc încremenirea ferecată a celor ce vor părăsi curând această lume și ale căror buze murmurând neîncetat par deja să rostească rugăciunile celor lăsați pradă morții. Pe alții scleroza i-a structurat până-n străfunduri, transformându-i în niște zeități egiptene de piatră. Naratorul dă și peste unii ce par să nu se fi schimbat aproape deloc atât timp cât îi observi de departe; dar, când te apropii de ei, vrând să le

adresezi o vorbă, descoperi sub pielea aparent încă netedă gâlme, noduli minusculi, vase capilare roș-albăstirii, trezindu-ți astfel un dezgust și mai violent, o și mai adâncă spaimă decât cei care-și arată vârsta prin părul ce și-a pierdut culoarea, prin spatele gârbovit și mersul lor târșăit. Musafirul îi recunoaște pe cei mai mulți: i-a văzut și a vorbit cu ei în anul cutare și-n ziua cutare, la nu mai știu ce *dîner en ville*, și, dincolo de scleroza și deshidratarea lor, el le mai deslușește, totuși, trăsăturile de odinioară. Se mai întâmplă însă ca vreunul să i se adreseze, iar el să rămână descumpănit în fața chipului, a vocii și a figurii aceluia. O doamnă grăsulie îi adresează un salut. A. se uită la ea nedumerit și scuzându-se pentru aerul lui întrebător – e Gilberte, pe care băiatul de odinioară a iubit-o când se afla la Combray și pe Champs Elysées. – Dar ce s-a întâmplat de fapt cu toți acești oameni reîntâlniți de Naratorul lui Proust la recepția prințului de Guermantes? Nu multe. Totul. *A trecut timp*.

A trecut timp, s-a scurs, a pierit, s-a spulberat, iar noi ne trecem din lume odată cu el – dar ce spun eu? –, ne risipim ca fumul în fața vântului ce bate cu putere. Te întrebi: oare ce-o fi timpul despre care se spune că, odată cu el, totul lunecă și curge – te întrebi cu o naivitate stăruitoare până la ridicolul absolut, iar capetele versate într-ale logicii îți răspund doct că, pusă într-un mod atât de banal, întrebarea asta nu-i decât o pseudoîntrebare. Chiar și câteva încercări de explorare a timpului sunt suficiente pentru a ne arunca în cea mai deplină confuzie; asta a spus-o acel englez foarte deștept cu cap de pasăre, foarte

bătrân de-acum, care ne-a oferit, continuându-l pe Zenon, un paradox amuzant: Există trecut? Nu, căci s-a și dus. Există viitor? Nu, căci încă n-a sosit. Prin urmare, există prezent? Desigur. Dar nu-i așa că acest prezent nu conține nici un interval de timp? Ba da. În acest caz, pesemne că timpul nici nu există. Adevărat: el nu există. Paradoxul lui Russell poate fi dezlegat. La unele întrebări despre timp se poate răspunde – doar au existat destule minți îndeajuns de ascuțite și de bine antrenate care și-au încercat forțele cu ele. Dar ne interesează prea puțin concluziile la care au ajuns.

Atunci când reflectăm asupra ideii de timp – înțelegând aici nu timpul fizicienilor, în privința căruia altfel stau lucrurile, ci timpul *nostru*, care-i totdeauna *doar* al nostru, adică timpul trăit, *temps vécu* –, pășim printre două zone de un pericol mortal. Pe de-o parte, riscăm să ne pierdem în gânduri confuze și meditații diletante. Iar pe de altă parte, avem de-a face cu diversele limbaje artificiale ale filozofilor de meserie, limbaje care sună savant, dar care nu au nici cea mai mică valoare cognitivă. Și totuși, trebuie cu tot dinadinsul să ne lămurim, căci tocmai timpul – cel trăit sau, dacă vrem, cel subiectiv – este problema noastră cea mai urgentă. Problemă? Iată încă unul dintre acele cuvinte din ziare care miros urât a cerneală tipografică! Timpul e dușmanul nostru de moarte și prietenul nostru cel mai intim, e ceea ce posedăm pe deplin și nu vom reuși niciodată să luăm în stăpânire, este chinul și speranța noastră. E dificil să vorbești despre el. Din susul Muntelui vrăjit auzim: Poate fi povestit timpul, timpul

însuși, timpul ca atare, timpul în sine? Cu siguranță nu, ar fi o acțiune nebunească. O povestire care ar suna cam așa: Timpul se scurgea, se risipea, se ducea, și așa mai departe – nici un om cu scaun la cap n-ar putea numi așa ceva o povestire. Și nu pentru că n-ar fi o povestire în înțelesul Vrăjitorului, ci pentru că n-ar mai avea de-a face nici cu timpul – în orice caz, nu mai mult decât cu timpul, fie și foarte scurt, pe care l-ar pretinde. Nu, timpul nu se scurge, nu se risipește, nu se duce – timpul nu face asta, așa ceva se petrece în spațiu, în mod vizibil sau cel puțin perceptibil prin derivare. Când vorbim despre timp, recurgem la parabole din lumea spațiului, la „metafore spațiomorfe” am spune, dacă am vrea să ne luăm un aer savant. Timpul aproape că nu e narabil. Am spus „aproape”, și nu *nena*-rabil. Altminteri, ar trebui să tăcem, în loc să spunem până la urmă ceva în interstițiul dintre cele două zone de pericol, așa cum ne străduim s-o facem. Vorbirea în pilde și parabole poate fi utilă, dar numai atât timp cât suntem permanent conștienți de caracterul ei parabolic. Și ne sunt permise reflecțiile, chiar și cele fără valoare cognitivă, dacă astfel reușim, poate, să facem o descriere în care alții se regăsesc.

A., de multă vreme preocupat de chinuitoarele întrebări cu privire la vârstă, existență, scurgerea timpului, l-a vizitat pe prietenul său, faimosul fizician, în speranța că acesta i-ar putea furniza unele indicii care să-l ajute la descifrarea a ceea ce i-a rămas inaccesibil. Savantul a

monopolizat pe dată întreaga discuție, perorând elevat și voios. Timpul? O problemă de fizică. Să luăm fizica clasică a lui Newton, pentru care timpul încă nu era propriu-zis timp, asta însemnând că, nefiind vorba decât de mișcări ale corpurilor în spațiu, timpul mai era reversibil. Astfel, de pildă, pe baza datelor de care dispuneai, puteai calcula poziția lunii tot atât de bine pentru anul 2500 ca și, mergând îndărăt, pentru anul 1600. Însă, odată cu fizica modernă, a venit timpul cu care operează termodinamica, timpul ireversibil legat de noțiunea de entropie, care reprezintă o măsură a improbabilității ordinii rezultate întâmplător între molecule. Tendința merge înspre dezordinea general crescândă, al cărei caz extrem este așa-numita „moarte termică”. Formulând-o mai pe-nțeles și pe scurt: timpul termodinamicii nu este reversibil, căci tinde spre declinul oricărei existențe. Trebuie să recunoaștem însă că putem vorbi și de un „timp biologic” care, invers, produce structurarea, și nu disoluția structurilor. Pe el însă, ca fizician, timpul biologic nu-l interesează deloc – cel puțin nu atâta vreme cât enunțurile făcute despre el n-au fost traduse pe deplin într-un limbaj fizico-matematic.

Deși plin de zel, toate astea firește că nu-i erau deloc „clare” lui A., dar el tot reușea, chiar dacă nu ireproșabil, să mai prindă câte ceva pe cale cvasiintuitivă, așa încât știa întru câtva despre ce vorbește prietenul său. Dar, spre deosebire de profesor, pe el nu-l interesau defel nici mișcarea corpurilor în spațiu, nici moarta termică – moarte care, har Domnului, s-ar fi putut să mai întârzie o bună

bucată de vreme până să se producă – și nici timpul care poate fi dedus din faptele evoluției. El vorbea despre anii ce trec, despre amintirile care te năpădesc pe neașteptate, suspendând într-un mod amăgitor timpul, despre greutatea specifică a morții care devine perceptibilă în pura maturare a timpului. Cu o nerăbdare ușor de înțeles, omul științei pozitive a dat din mână a lehamite, dar, cum nu era un specialist greu de cap, ci un om cultivat de o spiritualitate dintre cele mai cuprinzătoare, cu lecturi filozofice la activ și familiarizat și cu lucrurile pe care le-am întâlnit la acei Guermantes, el a spus: „Știu bine, *durée vécue*, Bergson, Minkowski, iraționalismul, gimnastica fenomenologică a minții. Da, sunt la curent. Dar vin și vă-ntreb: la ce-mi trebuie mie toate astea, mie care în ecuațiile mele operez cu spațiul și timpul – cu spațiul și timpul în măsura în care ele sunt definibile și exprimabile în formule?“ Și-ntr-adevăr, la ce i-ar fi trebuit? A. i-a mulțumit și a plecat umilit, fiind de bună seamă o fire meditativă, dar fără o ascuțime a minții, vezi bine, și pe deasupra de neiertat pentru că îndrăznise să țină din treabă un cercetător serios, supunându-i atenției frânturile sale de gânduri nerumegate bine.

La mult timp după asta, și-a reîntâlnit din întâmplare prietenul într-un moment în care acesta era descurajat, istovit și deloc dispus să-și mai manifeste voioasa-i competență. „Cum mi-a mai fugit timpul printre degete! – i-a spus savantul. Ia zi, de cât timp ne cunoaștem noi doi? De douăzeci de ani? O, Doamne, ce de planuri mai aveam pe-atunci, câte am vrut să fac pe-atunci, și nefăcute au

rămas. Și câte aș mai vrea să fac și-acum, dacă aș mai avea timp. Dar deja s-a scurs atâta timp, și mi-a mai rămas atât de puțin.“ „O, timp ciudat, o, timp pe care te-am irosit“ – pe-asta fizicianul n-a mai spus-o. Dar A. și-a spus-o în sinea lui destul de mașinal, la urma urmelor, și din nou s-a despărțit neconsolat de prietenul său, deopotrivă de inapt și să primească, și să ofere vreo consolare. Și din nou, ca de-atâtea ori, și-a amintit de spusele micuțului domn din Königsberg¹, pe care le știa încă din tinerețe și în care se redescoperea mereu pe sine și în care și redescoperea meditațiile despre timp, chiar dacă logica și dialectica modernă le spulberaseră fără menajamente. În ciuda tuturor încercărilor filozofilor moderni de a construi o solidaritate spațio-temporală, spațiul și timpul erau străine unul de altul. Timpul este forma simțului *lăuntric*, adică simțul contemplării noastre înseși și a stării noastre. Oare lucrurile nu erau cât se poate de limpezi? A. putea să parcurgă spațiul în orice clipă și să se realizeze pe sine însuși înlăuntrul acestui spațiu. Simțul exterior era simțul simțurilor; despre ceea ce se petrecea în spațiu se putea discuta. Dar ce se întâmpla cu „simțul lăuntric“? – despre asta se puteau spune prea puține, iar cine se aventura înlăuntrul lui însuși, cercetându-se pe sine și obiectele sale, acela nu primea nici o răsplată pentru curajul său, fiind și amenințat de un neant pustiu spiritual. Acolo unde era vorba de realitatea în spațiu, puteai – când eșua cuvântul – să săvârșești faptele ce-l suplineau. Ce e „albastru“? Aproape că nu se poate explica; dar, dacă-l întrebai despre culoarea

¹ Este vorba despre filozoful Immanuel Kant (1724–1804).

albastră, A. putea să-ți arate mapa lui și să spună: „Aici, acum, albastru.“ Dar cum să facă accesibil și altora simțul său al timpului? Nu exista nici un deget arătător întins spre ceva perceptibil intersubiectiv. Trebuia să aștepte până când celălalt descoperea singur timpul și începea să vorbească despre el. Chiar așa se și-ntâmplase. Fizicianul vorbise despre ce-l durea, slujindu-se de aceleași cuvinte banale respinse deopotrivă de știință și de filozofia de profesie – adică „pălăvrăgind“ în felul în care ai fi putut-o face într-o cabană vântoasă, cu un pulover gros tras pe tine – pentru a vorbi despre timp, căci nici el nu mai era tinerel.

Timpul pe care îl percepem când îmbătrânim nu e doar insesizabil; e totodată plin de absurd, de batjocorirea amară a oricărei precizii intelectuale pe care ne-am dori-o. Cineva se-așteaptă la lucruri bune pentru sine: dar timpul bunei așteptări, timpul „bun“, devine dușmanul lui, iar omul ajunge să-și dorească să-l lase-n urmă cât mai iute, vrând să-l „izgonească“ sau chiar să-l „omoare“. Iar pentru un altul, amenințat de lucruri rele, timpul „rău“ devine dintr-odată unicul său prieten, de care se agață precum condamnatul la moarte: încă cinci ore până la execuție, apoi două și la urmă de tot, când se și aud pași de-afară, nu mai sunt în joc decât minute, secunde, iar bietul păcătos și-ar dori să țină-n loc cumplita clipă – că doar atâta-i de frumoasă! Sau avem de-a face cu un tânăr care are foarte mult timp înaintea lui – încât nu vrea și nu simte nevoia nici s-audă, nici să știe de timp. E sigur pe el, având sentimentul unei existențe corporale sănătoase, și nu se sinchisește nici de statisticile care-i acordă lui, tânărului

de douăzeci de ani, încă vreo cincizeci de ani de viață – un interval de timp de necuprins cu privirea. Așa că tânărul nostru trăiește pe termen lung, cu buna, calma știință și conștiință a celor douăzeci de ani ai săi. Iată însă că mâine se lovește cu mașina de-un platan și zace zdrobit pe autostradă. Prin urmare, a *trăit greșit* cu toate planurile și speranțele sale vagi, căci, pentru o viață ajunsă la capăt, sfârșitul – prematur, în acest caz – înseamnă adevărul începutului și al tuturor stadiilor sale, iar acest sfârșit prematur aruncă acum asupra tuturor fazelor din fosta sa viață tânără lumina-i ștearsă. Dar chiar și atunci când ajungem la o vârstă ce corespunde cât de cât cu așteptările noastre și cu estimările statisticii, timpul nostru, pe care totuși îl divizăm și-l determinăm cu ceasul și cu filele din calendar, e ne-măsurat, e fără de măsură în adevăratul înțeles al cuvântului. Intervalele sau masele de timp sunt relative nu numai în raport cu timpul fizic intersubiectiv, care oricum nu are nici o noimă pentru noi, ci și între ele, iar relațiile lor nu rămân neschimbate.

A. a trecut prin război, prin cel de-al Doilea Război Mondial, cu tot ce-a însemnat acesta pentru el: cu serviciul militar pe front, cu rănilor sale, cu bombe, pierderea rudelor și izgonirea sa din patrie. Pentru el, masa de timp a anilor 1939–1945 își are opacitatea și greutatea sa. Cei zece ani premergători războiului devin în amintirea lui la fel de exsanguini, subțiri și ușori precum cele două decenii postbelice – în acest caz, cinci ani sunt mai lungi și au mai multă greutate decât ceilalți zece sau douăzeci. Pe nesimțite însă, centrele de greutate temporală se redistribuie

apoi. Iarba uitării se așterne peste întregul trecut, care dintr-odată apare nivelat și fără valori temporale. Până când – și asta, de regulă, o descoperi subit – reșezarea cuantelor trecutului, care s-a petrecut subteran, devine manifestă: atunci războiul e tot așa de puțin *timp greu* pe cât e și timpul de după el, iar masa ce se-nalță acum ca un munte o reprezintă, poate, cele câteva săptămâni foarte îndepărtate de vară, pe care ți le readuce o aventură amoroasă pe jumătate uitată.

Nu reușim să stabilim nici un raport judicios cu timpul ceasului și timpul calendaristic. Dar nici nu ne dămirim vreodată în ce privește timpul *nostru*, cu toate că el însușmează întregul nostru eu. Am petrecut zile plicticoase, dar și captivante, cel puțin așa spunem acum fără a sta pe gânduri. Când însă căutăm să ne familiarizăm din nou cu plictisul și cu clipele captivante de atunci, descoperim că nu-i ceva în regulă. Și asta pentru că, de fapt, n-a fost deloc un lung răstimp petrecut în plictisul monotoniei, ci, dimpotrivă, un timp înspăimântător de scurt, care reînvie acum în memoria noastră sub o formă complet pipernică și lipsită de valoare. Timpul captivant, fiind plin de evenimente, îl percepem ca îndelungat și măreț. Ceașul ticăie în mod egal. Azi rup o filă din calendar, la fel cum am făcut ieri și cum voi face și mâine, dacă nu cumva ceva anume – despre care vom mai vorbi aici – mă va întrerupe pe neașteptate. Și totuși, pasul timpului nu-i unul cadențat. Îl fac eu însumi, în timp și cu timpul, închipuindu-mi că sunt, dacă nu un brav mășăluitor al acestei vieți, cel puțin unul destoinic – până descopăr că am

gonit apoi cu răsuflarea tăiată și că apoi, într-alt *apoi*, m-am furișat alene ca un trântor, ca un chiulangiu.

În acest fel, pornind din cu totul alt punct și pe cu totul alte căi, nu cumva ajungem la aceeași constatare hazliu-paradoxală ca englezul cel cu cap de pasăre și minte ascuțită – că timpul nu există? Prostii! Timpul există totdeauna *în* noi, la fel cum spațiul există *în jurul* nostru. Nu putem da deoparte timpul cu vorba, la fel cum n-o putem face nici cu existența noastră, chiar dacă timpul e ceva ce nimeni dintre noi nu poate cuprinde pe deplin cu gândul. Și totuși, nu ni-l putem apropria în vreun fel?

Ba putem. Găsim timp atunci când *îmbătrânim* – chiar dacă nu ne lăsăm pradă iluziei poetice, precum A. *chez les Guermantes*, că, amintindu-ni-l, l-am fi ajuns din urmă ca *temps retrouvé*, suspendându-l și furișându-ne noi înșine în veșnicie pe această cale.

A. își zice trecându-și mâna peste frunte: Ce-am mai alergat la trap prin timp, de la sfârșitul războiului încoace, și-acum sunt istovit, așa că simt nevoia să mă odihnesc nițel la margine de drum. Ieri, după ce se isprăvisse cu sângele și cu moartea, mi-am închipuit că am în față un viitor măreț: pe-atunci, lumea fugea orbește și plină de furie pe *rive gauche* spre acel viitor. Saint-Germain-des-Prés, La Rose Rouge, Sartre – dinspre Rezistență spre Revoluție. Dar timpul a aranjat altfel lucrurile, și galopul sălbatic s-a transformat într-un trap uniform, poate mai istovitor decât galopul. Și astfel, m-am orânduit într-o

lume pe care mi-aș fi dorit-o altfel și care, la rândul ei, mă voia altfel, repurtând victoria în această luptă inegală – ispita unei false îmburgheziri. Un apartament micuț; o mașină micuță. Un cont deschis la bancă doar pentru viramente ocazionale. Și totuși: un apartament, o mașină, un cont bancar, lucruri obținute într-un trap obositor, și uite că s-a isprăvit – cu timpul și în timp – cu libertatea mansardei, cu libertatea unuia care, într-adevăr, și-a așezat treburile pe nimic.

Doamne, ce-am mai fugit, își zice A. epuizat, iar acum, fie ce-o fi, îmi iau un răgaz să-mi trag nițel sufletul și să reflectez, căci străzile devin tot mai lungi și picioarele, tot mai scurte. Respirația e mai anevoioasă, mușchii au slăbit, creierul s-a blegit. Dar și cu creierul blegit poți medita asupra existenței, a scurgerii timpului și a bătrâneții ce ți se întipărește pe frunte – ba o poți face chiar mai bine decât cu o minte foarte ascuțită, care caută să pună ordine în toate, câtă vreme, dacă vrei să dai de urmele timpului, tot ce-ți trebuie e, dimpotrivă, să te lași în voia dezordinii.

Când cercetezi timpul, trebuie să-ți lași deoparte ambițiile intelectuale, își spune A. Și, chiar dacă rezultatul e ca vai de lume, fii mulțumit câtă vreme-i pe potrivă – asta nevrând să-nsemne „corect“, ci doar „onest“. Să fie cumva asta cunoaștere intuitivă? Cerule, nu! Gândirea ca vai de lume, dar pe potrivă nu face decât să-ți descrie o anumită cale. Restul nu-i decât literatură sau filozofie, care nu fac nici două parale.

Rățiunea oțelită – un instrument de gândire valoros, ba chiar singurul calificat atunci când vine vorba să ajungi

la cunoașterea pozitivă – se dovedește inutilizabilă acolo unde contradicțiile fundamentale exclud oricum o abordare pe deplin adecvată. Ca să cercetăm timpul, trebuie să depășim anumite reguli ale gândirii logice convenționale, neexistând nici un fel de prescripții pentru ceea ce vrem să exprimăm – căci, spre deosebire de spațiu, timpul nu cunoaște logica realității. Trecutul, prezentul, viitorul: primul e *îndărățul* meu, cel de-al doilea *la* și *cu* mine, iar al treilea *în fața* mea – așa văd lucrurile vorbirea și închipuirea curentă. În privința prezentului, lucrurile nu stau așa, iată primul și cel mai banal gând care se opune în noi, fiindcă prezentul – doar am mai spus-o împreună cu englezul – nu conține un interval de timp. Lumea s-a descurcat recurgând la noțiuni artificiale: s-a spus, prin urmare, că timpul nu-i o linie care, pornind din trecut, să unească pe calea cea mai scurtă punctul de început cu cel de la capăt, ci un „câmp de intenționalități“. Cel puțin, vorbirea curentă n-a tras și n-a trebuit să tragă cu urechea la fenomenologi, fiindcă ea reflecta realitatea cotidiană, singura care contează – așa că vorbirea curentă a știut-o dintotdeauna astfel sau pe-aproape. Când vorbim de „prezent“, oricum nu ne referim niciodată la acel punct inextensibil, ideal. Cine vorbește de prezent construiește, inconștient, un întreg sistem dintr-o categorie de date – sau un „câmp“, dacă ne place mai mult acest cuvânt. Într-un context oarecare, spun „acum“, iar acest *acum* conține în el anume cuante de trecut și viitor. După cum o cere înlănțuirea vorbirii sau a acțiunii noastre, poate fi vorba de momentul unui impuls senzitiv, de clipa în care îmi ard

degetul cu țigara, dar la fel de bine poate fi vorba și de cele patru săptămâni de vacanță pe care tocmai mi le petrec la mare, sau de anul în curs, când cariera mea profesională ia o nouă întorsătură. Sunt în toiul săptămânilor sau al anului, dar spun „acum“ circumscriind astfel un câmp temporal ce cuprinde viitor și trecut, pe care îl numesc prezent. Și astfel, pentru cel ce trăiește în lume, timpul nu e o problemă personală – firește că asta se-ntâmplă doar până-n clipa lui: Vai, unde s-au dus toți anii mei?! Când cineva – așa cum o face A. al nostru, care se-așază la margine de drum să se mai odihnească – percepe dispariția și imposibilitatea reîntoarcerii timpului, abia atunci timpul se transformă în întrebarea ce-i este adresată lui.

Vrând să găsim răspuns la întrebare, ne poticnim. Căci, dintr-odată, nu ne mai sunt de folos nici linia, nici câmpul. Trecutul e aici și rămâne aici. Dar prezentul și viitorul își pierd caracterul temporal. Prezentul e neconținut înghițit de trecut și nici viitorul n-o duce mai bine. Dar numai omul care îmbătrânește descoperă și pricepe asta, pentru că nu-l mai așteaptă, nu-l mai pot aștepta prea multe lucruri, se-nțelege; iar când se desparte de-un prieten, nu-i spune acestuia decât cu rezerve: „Păi, ne-om vedea la anul.“ El are, *este* întru totul timp, căci nu prea mai crede în lume și în ceea ce va să vie.

Dar cine-mi spune că și tânărul are timp și știe ce-nseamnă acesta, deși trăiește, distrat, mereu în viitor – căci și această dimensiune reprezintă timpul –, acela n-a simțit încă niciodată timpul ca nimic-în-afară-de-timp. Și asta pentru că viitorul prin care tânărul orbacăiește la fel ca

A. al nostru în vremea lui Rose Rouge și a existențialismului nu este timp, ci e *lumea* sau, mai exact, *spațiul*. Tânărul spune despre sine că are timpul în fața sa. Dar ce are cu adevărat în fața sa e lumea pe care o absoarbe și care totodată îl marchează; bătrânul, așa se spune, are viața în urma lui, dar viața aceasta pe care în realitate el n-o mai trăiește nu-i decât o acumulare de timp trăit, răstrăit și consumat. Cu cât ne închipuim că avem mai puțin timp în fața noastră – deoarece așa ne arată corpul nostru și statistica –, cu atât mai mult timp se află *în* noi; și, chiar dacă prințul de Guermantes și domnul d'Argencourt ar fi neschimbați, și lui A. i-ar fi lesne să-i recunoască, ei tot ar fi bătrâni: bătrâni din cauza timpului acumulat în ei. Tinerii conștientizează ceea ce-și închipuie că este timpul sub forma nerăbdătoare *așteptări* a lucrurilor ce vor veni și care le revin de drept în temeiul acelui *curriculum* al vieții și al morții lor. Pentru ei, timpul este ceva care, firește, se mișcă în spațiu și va păși, va pătrunde în viața lor și în ei înșiși. E semnificativ că despre un tânăr se spune, poate, mai degrabă că are *lumea*, și nu timpul în fața sa. Însă bătrânul sau cel ce îmbătrânește trăiește zilnic viitorul ca pe o negare a spațialității și prin aceasta ca pe o negare a ceea ce e cu adevărat activ. Viitorul, spunem noi, nu este timp, ci, dimpotrivă, lume și spațiu. Care dintre noi n-a simțit asta măcar în unele ceasuri din viața de zi cu zi? – Iată-l așteptând cu nerăbdare un eveniment. Vehemența așteptării îl face să tresară speriat. Se ridică de la locul lui, se plimbă neliniștit încolo și-ncoace, iese din casă pentru a putea înșfăca mai iute evenimentul, acea întâmplare în

spațiu și-n lume. Dacă-i nevoie, va ieși în întâmpinarea timpului – care este un timp-spațiu – chiar și cu mașina sau cu trenul. Dar cel care nu mai are nimic de așteptat, sau doar puține lucruri ne semnificative, și se scoboară în trecutul a cărui fântână e adâncă, acela rămâne tăcut și nu se clintește. Șade cufundat în sine, în pat ia poziția embrionului, își închide ochii căutând zadarnic înlăuntrul său ceea ce a fost viață, lume, spațiu – iar acum nu mai e decât timp. Să fii bătrân sau doar să îmbătrânești și să te *simți* pe tine însuși înseamnă să ai timp în corpul tău și în ceea ce-am putea numi, mai pe scurt, suflet. Să fii tânăr înseamnă să-ți azvârli corpul în afară în timpul care *nu* e timp, ci viață, lume și spațiu.

A. își spune mohorât: De când m-am azvârlit în lume de pe *rive gauche*, nici măcar n-a trecut prea multă vreme – vreo douăzeci de ani, pe care-i resimt cu o înfricoșare de moarte ca pe un interval scurt, fără să-mi pese însă de ridurile de pe frunte pe care mi le arată oglinda, de vreme ce văd prin ele; mai văd în oglindă și toate imaginile mele pe care le-am zărit în cele două decenii care-au trecut. Dar peste alți douăzeci de ani nu voi mai fi aici: ce puțină lume mai am în fața mea! Cine crede că are în fața lui ceea ce noi numim „timp” în realitate știe că-i este menit să iasă afară în *spațiu*: să se *exteriorizeze*. Cine are viață într-însul, adică timp autentic, trebuie să înceteze odată cu înșelătoria magie a interiorizării întru amintire. Ce-l așteaptă e moartea, care îl va scoate cu totul din spațiu, pe el însuși și ceea ce mai rămâne din corpul lui, adică îl va despațializa, îi va lua lumea și viața, iar lumii i-l va răpi pe el cu

tot cu spațiul său. De aceea, ca unul care îmbătrânește, el nu mai este decât timp: dar asta pe de-a-ntregul, ca om care este, posedă și cunoaște timp.

Dar oare viața nu-i ființare spre moarte și oare nu din acest motiv – anume pentru că timpul face să rodească moartea, lăsându-ne să-ntrezărim aici pură lui temporalitate – adevărata dimensiune a omului este tocmai viitorul ca timp? Este și nu este, și în acest *da-și-nu* ce trebuie dat ca răspuns la întrebare, *nu* cântărește mai greu decât *da*. Să-ți aștepti moartea și prin aceasta să fii în timp – nu cu asta se rezolvă lucrurile. Căci, dacă aștept, atunci există întotdeauna ceva a cărui ivire și devenire îmi umplu timpul de așteptare. Astfel, tânărul o așteaptă pe femeia iubită, așteaptă peisajul pe care și-ar dori să-l vadă, opera pe care și-a pus în gând s-o înfăptuiască. Dar, când intră-n joc moartea ca țintă a așteptărilor și când, fiind ceea ce-l așteaptă, ea dobândește pentru omul în vârstă pe zi ce trece tot mai multă realitate, anulând orice altă posibilă recompensă a așteptării, atunci n-ar trebui să mai vorbim despre „timp în viitor”. Căci moartea pe care o așteptăm nu-i *ceva*. Ci negarea oricărei virtualități. Să o aștepti nu înseamnă „să exiști înspre ea”, căci moartea nu este nimic. Ea nu ne salvează viitorul ca dimensiune temporală. Dimpotrivă: prin absoluta-i negativitate, prin scandalul desăvârșit și irevocabil pe care-l semnifică (dacă mai încape aici vreo semnificație, ceea ce nu-i posibil decât în anumite condiții), moartea anulează sensul oricărui viitor. Ea nu este Doamna cu coasa și clepsidra care ne „ia” acasă – ca să ne ducă unde? Ea este evenimentul contradictoriu

al înlăturării mele din spațiu, în sensul cel mai literal: al *nimic-nicirii* mele.

Abia omul care îmbătrânește percepe pe deplin timpul ca fiind ireversibil. Lumea vorbește despre „toamna vieții” – ce metaforă binevoitoare! Toamnă? După toamnă, ar trebui să urmeze iarna, iar după asta iarăși primăvara și vara. Dar pentru cel ce îmbătrânește toamna vieții este ultima lui toamnă, și de aceea nici nu mai este o toamnă. Tânărului nu-i e dată ireversibilitatea timpului în deplina ei neîndurare. Toamnă, iarnă, primăvară, vară și apoi iar toamnă. El mai are înaintea sa multe asemenea treceri de la un anotimp la altul. Ceea ce n-a fost să se-ntâmples în primăvara asta se va petrece în primăvara viitoare sau răs-viitoare, într-una din primăverile al căror număr l-ar putea lesne aproxima în mod obiectiv, dar care, subiectiv, i se par nenumărate și care-i vor mai oferi lumea și spațiul. Abia cel ce îmbătrânește – care știe dintr-odată să numere cumplit de exact toamnele și iernile, deoarece le măsoară cu cele trecute, ce i-au pătruns în oase –, abia el înțelege scurgerea timpului ca pe un lucru ireversibil, prea îngrozitor pentru a te mai plânge de asta, într-atât de multe au și lunecat și s-au scurs pe lângă tine.

Pentru omul în vârstă – atunci când ajunge să înțeleagă că nu mai e alcătuit decât din timp și că nu peste mult va fi înlăturat din spațiu –, există unele consolări iluzorii, chiar și în afara celei mai mari și amețitoare iluzii care este religia. Chinuit de astmă și zăcând în pat înfilit în șaluri, în camera lui închisă ermetic, grifonând la a sa *Căutare a timpului pierdut*, A. – Proust – era de părere

că, amintindu-și, își poate apropria o realitate mai reală și, odată cu ea, să dobândească un soi de atemporalitate sau chiar de eternitate; astfel, s-a născut o mare operă, care însă nu i-a folosit la nimic atunci când și-a dat ultima suflare pe care s-a chinuit s-o mai smulgă lumii. Alții, în schimb, privesc înlăuntrul spațiului așa cum va arăta acesta după ei: iată aici o casă în care muncesc și robotesc copii și copiii copiilor; iată și o piatră funerară cenușie, masivă, care depune mărturie că au existat; în rafturile bibliotecii stau cărțile pe care le-au scris sau pe pereții muzeelor atârnă tablourile lor. Dar casa se va nărui, iar nepoții se vor risipi în cele patru zări; cât despre cărțile și tablourile lor, ele vor fi iute date uitării. În cimitirul parizian Père Lachaise, dai peste mausolee sfărâmicioase și părăginite în care s-au încuibat șobolanii. Pe ele stă scris cu litere de aur aproape șterse: „Concession à perpétuité” – parcelă cumpărată pentru totdeauna –, ca și cum cu bani ți-ai putea cumpăra barem o pseudoeternitate în spațiu. Dar casa și gospodăria, cărțile, tablourile și mormintele, toate vor fi ca nopțile de iubire și de suferință ale defunctului: de parcă n-ar fi fost.

Se prea poate ca de scurgerea timpului să-și dea seama în modul cel mai intens, la bătrânețe, cel care a eșuat, cel despuiat de toate iluziile, ratatul – după cum, în general, așa-numitul insucces, deși mai degrabă s-ar cuveni numit „eșuarea într-ale lumii”, le înlesnește oamenilor accesul la întrebările ultime. Singur în cafenea, A. ratatul, care n-are copii și nici un drept să ridice vreo pretenție la mirajul faimei postume, care nu-și comandă piatră funerară

și nici măcar nu are de ce să-și facă testamentul, ci, dimpotrivă, socotește că cel mai avantajos ar fi să vândă Institutului Anatomic propriul cadavru – acest A. se știe bine pe sine mai degrabă ca mănunchi de timp. De când a dat greș cu încercarea de a se zvârli în lume, n-a avut nicio dată decât prea puțin spațiu. S-a obișnuit să gliseze în fântâna trecutului, unde se caută pe sine însuși în timp. Vecinul lui – cel cu mașina mare și cu ditamai casa – încă se mai agită lărmuind, până când într-o zi, dintr-odată, pieptul îi e sfâșiat de o durere de parcă l-ar fi agățat cineva de un cârlig într-o măcelărie, iar doctorul o lămurește pe soția lui, cu voce scăzută, că a suferit un infarct; omul ăsta a fost scos din spațiu mai înainte încă să fi vrut să-și facă timp pentru a medita asupra timpului. Ratatul în vârstă însă știe unde a ajuns și, chiar dacă n-a ajuns la „cunoaștere” – în sensul unor opinii care pe viitor să-i fie de folos în spațiu –, el tot a trăit și a *aflat* mai multe decât gălăgiosul din casa vecină.

Faptul că cele spuse aici se apropie nu de adevăr!, ci de ceea ce-i just omeneste – anume că doar cel ce îmbătrânește realizează pe deplin timpul și ireversibilitatea sa –, ne este confirmat de dorința pe cât de arzătoare, pe-atât de fără speranță a celui vârstnic, aceea a *reversibilității temporale*. Cele întâmplare ar trebui să se facă neîntâmplare, iar cele neîntâmplare să devină eveniment. A. se căiește. Ar fi trebuit să facă asta și să lase ailaltă baltă – dar e nevoit să priceapă că facerea și nefacerea nu mai pot fi anulate: nu are cum să confere fostei sale vieți sensul și valoarea pe care i le-ar da azi, din moment ce nu mai admite acum sensurile și valorile de odinioară. În loc să aștepte

ca Rezistența să se transforme în Revoluție, mai bine ar fi făcut ca în anii de după 1945 să-și forjeze cu trudă limbaul și să se limiteze la atât. Dar acum e prea târziu; sensul vieții sale – la drept vorbind, un nonsens, dacă-l cercetează mai îndeaproape – s-a și cumulat în el ca masă de timp: realul a înecat posibilul de odinioară, substanța din care era alcătuit nu mai este maleabilă. Regretă că s-a mocăit atât de mult. Dar a pierdut trenul și, orișunde privește, vede scris pe zid: „nicio dată iar”.

Poate că regretele și acest „nicio dată iar” de care ești absolut sigur, fără ca totuși să crezi pe deplin și fără rezerve în el, se află la temelia spaimei de moarte, de vreme ce moartea nu doar că ne îndepărtează din spațiu, dar totodată nimicește și timpul stratificat în noi, așa încât nici măcar regretele – care, cu toată disperarea lor, tot au mereu și un grăunte de speranță absurdă – nu mai pot dăinui; și, odată cu timpul, dispare, în cele din urmă, și dorul după reîntoarcerea sa. „Să se întoarcă vremurile de odinioară. Să fim iarăși acum douăzeci de ani. Să fim iarăși săptămâna trecută. Să fim iarăși ieri-seară”² – spun Regele Bérenger și Regina Maria. Dar timpul nu se întoarce – *et le Roi se meurt*. Cel ce îmbătrânește cu cât se percepe mai definitiv ca atare, cu atât percepe mai exact timpul în ireversibilitatea lui, cu-atât mai disperat luptă împotriva lui și, în același timp și-ntr-o suflare, cu-atât mai intens îi aparține. Timpul e tot ceea ce el mai este: nu se poate lepăda de el, după cum nu se poate lepăda nici de sine însuși, și

² Eugen Ionescu, *Regele moare*, trad. de Ion Vineanu, în *Teatru*, vol. II, EPLU, București, 1968, p. 135 (n. red.).

totuși știe că-l va pierde și pe el și se va pierde și pe sine – poate mâine, poate peste-un an, cinci sau zece, asta deja nu mai are însemnătate.

Am mai spus-o: cel ce îmbătrânește este un mănunchi de timp sau o masă stratificată de timp. Dar asta nu înseamnă că poate desface și reface mănunchiul după cum pofteste, că poate pipăi straturile și că poate deveni stăpân pe timpul său. Psihiatrii ne învață că alienații sunt dezorientați în spațiu și timp. Dacă în privința spațiului acest lucru e valabil cu adevărat doar pentru cei cu deficiențe mintale, el este o caracteristică a ființării în timp și pentru cel zdravăn la minte. Când se cufundă în timp, vârstnicul – zvârlit din stâncă-n stâncă precum apa – cade pe un tărâm incert. Cu o mai mare sau mai mică precizie poate citi trecutul din tabelele timpului fizic – doar că nici asta nu-i reușește totdeauna, și deseori nu-i deloc sigur dacă treaba aia s-a întâmplat acum cinci sau acum patru ani, iar atunci când povestește, șovăie când vine vorba să indice momentul. Însă mai important este aici că grila necesară pentru fixarea timpului are totuși prea puțin de-a face cu el – că nu percepe diferit „acum cinci ani” și „acum cincisprezece ani” și că, deși straturile de timp, luate în parte, își schimbă pentru el greutatea specifică, o atare schimbare n-are nici o legătură cu cronologia. În acest sens, cel ce-și descoperă timpul trăiește într-un tot anistoric.

Atunci când, aflat la prințul de Guermantes, A. a crezut că regăsește timpul, evenimentele de care-și amintea

nu aveau nici o ordine cronologică. Chipul mamei aplecat peste pat, zgomotul porții de fier din grădină atunci când Swann venea în vizită, o seară petrecută cu Saint-Loup la Doncières, gustul madeleinei și amintirea rochiei purtate de ducesa Oriane – toate acestea difereau prin gradul de intensitate, fără ca succesiunea lor să dobândească pentru el o semnificație. Așa cum suntem noi toți, A. era rătăcit în timp. Intervalele, zilele, săptămânile, anii îl interesau la fel de puțin ca pe călugărul de la mănăstirea Heisterbach, întors la vecernie, timpul adus cu sine de ceilalți frați călugări³. Și, cum timpul regăsit de A. nu avea o structură cronologică – nefiind decât timp *trăit* și, ca atare, independent de datele fixate biografic –, el a căutat-o în gradele de intensitate a lucrurilor consumate, care însă și ele se schimbau în timp și odată cu timpul. Înainte de a fi îndepărtat din spațiu, a ieșit el însuși din spațialitate și din lumea prezentă, despre care spunea că mai înainte n-o văzuse decât mijlocită de „simțurile mincinoase”. A. a renunțat la lume spre a deveni timp, spre a deveni el însuși: și-a amintit de straturile de timp depozitate în el, fiind prea istovit pentru a se mai *exterioriza*. Îi era frică de moarte pentru că aceasta nu doar înlătură corpul din spațiu, ci din corp se retrage și *timpul*, adică timpul trăit – și doar într-acesta reușise să-și găsească eul asupra căruia nu i se

³ Autorul face aluzie la o veche legendă renană, *Călugărul din Heisterbach*, despre relativitatea spațiului și a timpului. Un călugăr preaînvățat ajunge să se îndoiască de cuvintele din psalm: „În fața lui Dumnezeu, o mie de ani sunt ca o zi”, motiv pentru care Dumnezeu îl face să se trezească din somn peste trei sute de ani, călugărul având la început impresia că n-a dormit decât câteva ceasuri.

recunoscuse drept de proprietate în viața „dans le monde“, în lume (care aici înseamnă lumea deopotrivă ca „societate elegantă“ și câmp fenomenal).

A. își aminti și-și aminti de *sine*: adică, amintindu-și, deveni el însuși. Dar a omis să ne relateze ceva în însemnările lui privitoare la *recherche du temps perdu*: și anume timpul ce-l împovărează chiar și pe cel ale cărui amintiri pălesc și care nu are nici un chef sau nici o forță să se caute pe sine însuși. Omul care îmbătrânește – ca să nu mai vorbim despre bătrân sau chiar despre cel foarte bătrân, care doar mai vegetează – simte greutatea straturilor de timp și atunci când nu dibuie după ele, amintindu-și. Are mereu sentimentul – și asta nu doar din cauză că forțele sale fizice slăbesc sau că suferințele corpului său sporesc – că poartă în el *timp*, așa încât nu-i nevoie să realizeze trecutul abia în amintire. Trecutul e prezent chiar și fără amintire, ca senzație pură, e o calitate nemijlocită și inexprimabilă; o putem simboliza prin limbaj slujindu-ne de metafore din lumea spațiului, pentru a nu o trece cu totul sub tăcere. Greutatea timpului există chiar și în cel ce nu-și mai amintește decât prea puține evenimente care să ipostazieze timpul. Astfel, el devine timp *pur*, sau prezență a „simțului interior“, care ne e mai propriu decât „simțul exterior“, formă de contemplare a spațialității.

Spațiul – la fel și spațiul *meu*, pe care ajung să-l posed slujindu-mă de forma de contemplare spațială – e totodată și spațiul celorlalți: un fenomen perceptibil intersubiectiv. Nu are nimic nemijlocit și nu există nimic incomensurabil între spațiul trăit și spațiul măsurabil al științei. În ce

privește însă timpul meu, sunt singur cu el, oricât aș simți nevoia să-l împărtășesc și altora. De aceea, simțul temporal are un dramatism care nu se compară defel cu dramatismul simțului spațial.

Un A. pe care-l cunosc bine a zăcut timp de șase luni încătușat într-o celulă izolată în semiîntuneric. Nu dispunea de spațiu atât pentru că celula era infimă și doar slab luminată, cât și pentru că, fiind în cătușe, nu reușea să se miște. A căutat să se acomodeze pe termen lung: spațiul nu-i mai lipsea odată ce se resemnase cu privarea sa de lume. Dar timpul trăit îl copleșea cu o densitate de existență cu-atât mai mare – un timp care, de la un minut la altul, de la o secundă la alta se transforma în el în trecut, astfel încât supa mâncată la prânz în urmă cu numai o oră era nu mai puțin departe de el ca și întâmplarea din copilărie pe care tocmai și-o amintise. Era deja pe jumătate despațializat, când brusc, și o dată pentru totdeauna, a descoperit că în anumite împrejurări timpul trăit trebuie să țină loc de lume: căci timpul trăit era pe deplin al său și tot ce avea mai autentic, în vreme ce lumea se arăta totdeauna amăgitoare pentru om. În realizarea de sine prospectivă pe care și-o propune, omul speră să imprime lumii pecetea sa. Dar apoi se dovedește că orice matriță e ștersă de o alta. Voința prospectivă nu duce la formarea eului și nici la luarea în posesie a lumii. Ea nu este decât un mod de a ajunge cu suflarea tăiată la cheremul unor forțe străine care ne covârșesc.

În cele din urmă, tot reflectând la existența în spațiu și timp și ciocnindu-se de numeroase paradoxuri și absurdități,

A. a reușit să priceapă un lucru esențial, ce cuprinde în sine toate celelalte ambiguități și contradicții: și anume că în „a fi în lume“, în azvârlirea de sine în lumea spațiului, eul încă nu *este*, ci abia e pe cale să devină în lupta sa împotriva lumii și în jocul tandru cu ea; că mai apoi, atunci când eul deja s-a concentrat, el este *timp* coagulat, timp fără lume, și că acest fantomatic „eu în timp“ are calitatea afectivă a tristeții și a resemnării imobile; și că, în fine, nici „eul în lume“, nici „eul în timp“ nu pot fi *realitate*.

Și totuși, atât timp cât cineva mai este în spațiu și poartă înlăuntrul său timp, el e real și parte a realului. Abia când reflecția prea încordată despre existență și scurgerea timpului, condamnată dintru început la zădărnicie, ne-a împins la nebunie sau sinucidere, contradicțiile ajung să se rezolve, până la urmă, în absurdul nebuniei sau al autodistrugerii. De aceea A. s-a simțit altfel în celula lui decât alți camarazi de-ai săi cu care a vorbit mai apoi despre perioada din celula izolată, când asupra lor plana amenințarea cu moartea. Mulți dintre ei nu abandonaseră speranța ce încolțește în dorința de a te arunca în lume. A. își privea sfârșitul așteptat fără prea mare spaimă. Nu pentru că era curajos (căci nu era), ci doar pentru că, tot meditănd și pierzându-se tot mai mult în gânduri – de vreme ce lucrul la care se gândea nu numai că gândul nu-l putea duce până la capăt, dar abia de se putea apropia de el –, obosise la fel de tare ca și musafirul familiei Guermantes atunci când plecase de la recepția matinală a prințului pentru a se apuca de lucru în odaia capitonată cu plută. Cine nu s-a mulțumit odată cu faptul că toți suntem reali și în realitate – pentru că toți

spunem asta și o credem cu adevărat, acționând în lumea pe care-o credem a fi cu adevărat –, prin urmare, cine a apucat odată să se răzvrătească, acela nu se mai supune. Va ajunge de râsul lumii și, în cele din urmă, al lui însuși, de vreme ce-și dorește să gândească ceea ce e de negândit. Lucrurile stau rău pentru el și nu-i rămân decât unele alinări, așa cum a fost și târzia căutare a timpului pierdut pentru A.

Firește, nu are nevoie de alinare decât cel pe care nonsensul existenței noastre în scurgerea timpului l-a împins într-adevăr în pragul nebuniei; acesta este, poate, unicul răspuns la cea mai mare pseudoîntrebare și totodată la cea mai chinuitoare întrebare existențială dintre toate câte ni se pun. Însă cine nu se-apucă să caute-n deșert, căzând pe gânduri și pierzându-se în ele, frământându-și mintea și smintindu-se, acela trăiește în timp și-n realitate ca oricare altul. El este înglobat într-un echilibru care, în mod cert, poate fi distrus de o nimica toată, dar de cele mai multe ori se restabilește de la sine printr-un soi de înnoire celulară spirituală. E suspendat între moarte și nebunie într-un echilibru în care timpul spațializat, cronologic, și timpul trăit au aproximativ aceeași greutate și în care inerția creierului funcționează ca autoapărare. El spune, poate, că are un „simț natural al timpului“ – ceea ce ar fi garanția unui simț sănătos și a forței sale de dăinuire.

Oare prin asta nu face decât să se retragă din zonele primejdioase ale procesului de gândire în comoditatea convenției? Fiindcă, atunci când nu ciulește urechea înlăuntrul său, doar vorbește curent despre timp de parc-ar ști

ce hram poartă: mâine ne-ntâlnim la douăsprezece, acum un an am vizitat castelele de pe Valea Loarei, mă plictisesc așteptând la dentist, plus că-mi răpește o groază de timp. Trăind în societate, e silit să poarte ceas, să-și treacă diverse termene în carnețelul de notițe, să-și rezerve pentru ziua stabilită un loc pe vapor ca să traverseze Canalul Mânecii. În tihna eliberării de gândire, el posedă trecut, prezent și viitor așa cum i se cere să aibă, căci trebuie să funcționeze. Până la urmă însă, tocmai ceea ce pentru el e indiscutabil — și anume „simțul său natural al timpului“, de care-i atât de mândru și a cărui certitudine îl face să se creadă superior celui ce-și frământă mintea smintindu-se — s-ar putea să-nsemne și altceva decât o simplă comoditate și supunere în fața legii funcționalului. Ba mai mult, așa ar putea argumenta el, asta are într-adevăr de-a face cu „natura“, și nu doar cu natura de ordin fizico-matematic derivată din știința realității, ci cu natura *trăită*, *nature vécue*, pentru a folosi aici o variațiune a unei noțiuni familiare.

Căci el *trăiește*, de bună seamă. Să presupunem că are o rană. Care mai întâi nu vrea să se-nchidă; supurează și-i provoacă atâtea dureri, încât o resimte la început ca pe un atac al unui „dinafară“ spațial împotriva corpului său, pe care nu-l posedă pe deplin decât atunci când nu-l posedă, adică atunci când nu-i conștient de el. Apoi însă starea i se ameliorează. Organismul lui a învins în lupta împotriva infecției, rana se-nchide — și iată cum deodată timpul e cel care face să dispară rana. Cu fiecare zi ce trece, rana astupată de noi și noi celule devine tot mai mult deopotrivă timp trăit și natură trăită — până în ziua când triumfă timpul,

despre care lumea spune că lecuiește toate rănilile, dar în realitate n-o face defel —, iar rana, într-adevăr, nu mai există: a devenit cicatrice, a fost lichidată de timp, nemaifiind ea însăși acum nici timp, nici spațiu exterior, ci simplă parte a corpului ce nu mai știe de sine, aparținând lumii.

Astfel, pare că există într-adevăr ceva în genul unui simț natural al timpului care transcende convențiile necesare din punct de vedere funcțional. *Dar meditația asupra timpului nu este naturală și nici nu vrea să fie.* Este lucrarea omului care, cutremurat, se dislocă pe sine, a celui care nu mai odihnește înlăuntrul lui, fiindcă neliniștea nu-i mai lasă odihna și fiindcă el ar vrea, părăsindu-se, să se găsească — să se regăsească în timpul a cărui taină l-a tulburat și l-a *răscolit* într-o bună zi, când a început să îmbătrânească. Poate fiindcă a înțeles cât de amăgitoare e tămăduirea oricărei răni, descoperind că, dincolo de tămăduire, pe noi toți — pe el, ca și pe oricare altul — ne-așteaptă vătămarea cea din urmă, după care nici un țesut nu se va mai regenera? Sau fiindcă nu poate accepta că este aici, în timp și în spațiu, dar că nu va mai fi aici într-o zi care-i tot mai aproape? Cel ce s-a lăsat pradă cutremurării și dislocării, fie și numai pentru un scurt moment de reflecție asupra timpului deja acumulat în el, e de-acum pe jumătate ieșit din spațiul în care îi mai e îngăduit poate să stea un timp. Cum timpul lui trece în zbor, el nu mai este decât o faptură a timpului. Spune: „eu“, și vrea să zică: „timpul meu“. Și tot mai mult devine un străin pentru ceilalți — atât pentru cei ce lasă timpul să li se scurgă în ticăitul ceasului, cât și pentru cei ascuțiți la minte, care-i impun timpului ordinea spiritului lor funcționând perfect.

Să-ți devii tu însuți străin

De câteva săptămâni încoace, atunci când se-așază dimineața la măsuța de toaletă din fața oglinzii, A. observă că pe pleoape i-au apărut mici noduli gălbui sub piele, sau eflorescențe, care n-o deranjează în rest cu nimic: când îi pipăie, n-o dor, e limpede că pot fi considerați nevătămători, atât doar că există — nu sunt nici măcar deosebit de urâți, nu slutesc fața decât prea puțin, fiind percepuți de alții doar atunci când li se atrage în mod expres atenția asupra lor; și totuși, în ce-o privește pe A., pe lângă cele alte câteva surse de neliniște apărute în ultimii ani, i s-a mai adăugat și aceasta nouă, care n-o panichează, dar o chinuiește și o macină surd. A căutat în micul ei compendiu de medicină popularizată, pe care îl răsfoiește spre propria-i nemulțumire tot mai des în ultimul timp, aflând de-aici că are xantelasme — fiindu-i provocate de depunerile anumitor substanțe și în speță a nesuferitului de colesterol pe care, pare-se, organismul îl produce în cantitate crescândă. Xantelasmele au dus-o instantaneu cu gândul la Xantipa, ceea ce sporește indispoziția lui A., deși știe bine că soției lui Socrate i s-a dus buhul pe nedrept că a fost gâlcevitoare.

Așadar, A., femeia la cincizeci de ani, care din pricina dezagreabilei îngălbeniri s-a poreclit chiar ea Xantipa — dar nu-i prea vine să râdă —, se exersează acum în fața oglinzii într-ale reflecției și limpezirii acestei situații obscure de înstrăinare de sine și totodată de câștig de sine, de dezgust sau, mai bine zis, de împotrivire în fața eului împes-trițat cu galben, care, după cum și-o spune uneori ea însăși cam emfatic, o privește din oglindă cu ochi „pângăriți”. Neantrenată în munca gândirii și fiind împuținată și totodată agitată de noua dușmănie, se-nțelege că ea caută mai întâi ajutor. Fiindcă, oricum ai da-o, e vorba totuși de cedarea metabolismului, adică de o manifestare a bătrâneții, iar ea îi cere sfatul prietenei sale necunoscute, care a scris așa de frumos și detaliat despre *la force des choses*⁴, adică despre presiunea circumstanțelor — în germană a fost tradus inexact prin *Lauf der Dinge* (mersul lucrurilor) — și în particular despre *circumstanțele bătrâneții*.

„Deseori privirea mi se agață, stupefiată, de chestia asta neverosimilă ce-mi slujește drept chip — scrie prietena sa. Îmi urăsc imaginea reflectată în oglindă: deasupra ochilor, scufiile, dedesubtul lor, pungile, fața prea plină și tristețea asta din jurul gurii, care vine de la riduri. Îmi văd capul de odinioară — acum năpădit de pustule ce nu vor mai dispărea.” A. murmură: Simone, biata de tine, care suferi fără să fii o Xantipă așa cum sunt eu; cu toate că e plină de compasiune, A. nu e însă pe deplin mulțumită de prietena ei, fiindcă, deși s-a plâns la fel ca și ea, aceasta n-a descris ce se mai întâmplă dincolo sau

⁴ Simone de Beauvoir, *La Force des choses*, 1963, povestire.

dedesubtul a ceea ce-i deplorabil și jalnic: și tocmai asta ar fi fost important.

Dar ce se află la temelia chinului surd ce-o năpădește pe A. de ceva vreme, în fiecare dimineață în fața oglinzii – și asta încă dinainte de a-i fi apărut petele galbene de pe pleoape? Se prea poate ca aici, în stratul cel mai de jos, să existe o spaimă care pentru început încă nu are nimic de-a face cu îmbătrânirea și, ca efect al acesteia, cu deteriorarea organismului; o adâncă înfricoșare în fața eului, care totodată – de vreme ce A. poate nu numai să-l contemple în oglindă, ci să-l și pipăie, așa încât în mod cu totul neliniștitor mâna care se pipăie devine și mâna pipăită – este non-eu, astfel că mereu, și chiar din tinerețe, lucrurile familiare prin excelență ne ies în cale ca și cum ar fi ceva străin. Această înfiorare, parte a condiției noastre esențial umane, este, ce-i drept, mascată de banalitate (cât de deschis sau închis la culoare este noul ruj; coafura asta la modă nu-i cumva prea înfoiată, iar colierul nu-i un pic prea indiscret?), așa că poți să pleci relativ împăcată din fața oglinzii și să ieși ziua în piept. Dar stratul subțire de cotidian e pulverizat atunci când omul care îmbătrânește, căutându-și urmele îmbătrânirii, rămâne agățat de imaginea din oglindă: atunci, dintr-odată, ne străfulgeră spaima că noi suntem eu și non-eu și că în această calitate de eu-non-eu am putea pune sub semnul îndoielii eul obișnuit.

Dar poate că-i bine să mai păstrăm în rezervă artileria grea cu „groaza” și cu „dislocarea” ei, de un dramatism plin de emfază, care la cel ce îmbătrânește e curând înlocuit

de un alt soi de neajuns, metafizic mai mărunț, dacă vrem, dar nu mai puțin chinuitor, dizolvându-se în cel dintâi. Ochiul lui A. rămâne fixat pe excrescențele gălbui ale pielii; A. nu se mai place și-și spune, poate, împreună cu prietena ei, că ceea ce-i slujește acum drept chip a ajuns să fie ceva îngrozitor. – Ură de sine? Ar fi o exagerare, căci ura de sine are totdeauna o calitate *morală* care e cu neputință să se întindă până la repulsia împotriva pielii veștejite, până la celulele țesutului care treptat își pierd materiile solubile, ajungând în cele din urmă să predomine esența greu solubilă. Dezgust de sine? Nici asta nu-i: căci A. știe, ce-i drept, că xantelasmale și pielea veștejită sunt considerate în general dezgustătoare, își amintește poate vag și de propria-i repulsie pe care o resimțea odinioară în fața altor manifestări ale alterării, dar această știință i-a venit în principal din afară, din lume, pentru care petele ei galbene sunt petele unei străine, în timp ce pentru *ea* – chiar dacă îi trece prin cap să pună chirurgul să i le îndepărteze (cât o costa o asemenea operație? oare va găsi un specialist de ispravă?) – chestiile astea rămân totuși petele *ei*, ceva ce-i este propriu și caracteristic, iar împotriva lor dezgustul se manifestă la fel de puțin ca și împotriva propriilor dejecții ale metabolismului. Rușine? Poate. Deși, dacă ți-ai imagina femeile și bărbații, deopotrivă tineri și bătrâni, cum umblă toți prin lume cu pielea zbârcindu-li-se și cu mici noduli moi, decolorați, pe pleoape, n-ai mai putea numi așa ceva urătenie, de vreme ce într-un asemenea caz ar fi imposibil ca fiecare să-l urască pe fiecare.

Și-atunci? Te-ai săturat de tine însuți — așa cum ai spune: m-am săturat de viață!, iar asta, chiar dacă duce din când în când la sinucidere, nu e niciodată o totală ură și scârbă de viață, ci, dimpotrivă, e mereu însoțită și de pofta de viață sau de dorința pentru o anume formă de viață pe care viața ne-o refuză — da, asta-i, te-ai săturat de tine însuți!

Pe măsură ce repetă experimentul matinal din fața oglinzii, care a devenit un ritual, A. descoperă că această suprasaturație merge mână-n mână cu o nemărturisită autosatisfacție, căci a ajuns să simtă un soi de mândrie că a rezistat atât de mult — și astfel, cufundată în dezgustul ei, A. își poartă pielea înăsprită așa cum își poartă un războinic curajos cicatricile sale. Raporturile dintre cel ce îmbătrânește și corpul său sunt narcisiste: atât doar că înamorarea de imaginea din oglindă nu mai este un fapt univoc, ci este un amor din suprasaturație, în care suprasaturația se iubește pe sine, iar iubirea e profund sătulă de ea însăși.

Ca oricine altcineva care-și dorește să limpezească situația obscură în care se află, A. e frapată de echivocul în care se găsește prinsă, de *ambiguitatea* stării — după cum preferă s-o numească, la fel ca prietena ei —, care nu are nici o șansă să se transforme vreodată în ceva univoc. Fiindcă nu doar saturația de sine și autosatisfacția din fața oglinzii sunt ambigue, ajungând să se constituie într-o aporie deschisă. Lui A. îi dă de furcă și disonanța — transformată în armonia vieții ei întregi — dintre înstrăinarea de sine și familiaritatea cu sine.

Și-a devenit străină, desigur: ceea ce vede în decursul ritualului matinal n-are nimic sau prea puțin de-a face cu

eul exterior, pe care l-a tot cărat după ea din zilele de demult, dar și mai târziu, în zilele de apogeu, căci îi place în continuare să-și spună într-un strat al conștiinței situat destul de sus că „se simte tânără“. Când își citește numele pe plicul unei scrisori, îl asociază de îndată cu acela al unei femei care încă n-a îmbătrânit. Citește despre asta, regăsindu-se pe sine, și în cartea prietenei sale: „Când citesc undeva tipărit «Simone de Beauvoir», ceva îmi vorbește despre o femeie tânără ce sunt eu...“ La fel i se-ntâmplă și ei, și poate că cel mai puternic element al suprasaturației e tocmai această înstrăinare de sine, această neconcordanță dintre eul tânăr adus cu sine prin ani și eul din oglindă al femeii ce îmbătrânește. Dar, ascultându-și respirația și tic-tac-ul timpului, realizează dintr-odată — trebuie doar să aibă suficientă răbdare și să nu-și întoarcă mânioasă fața de la oglindă, o mânie care nu poate fi decât cea a unei străine — că totuși, cu petele ei galbene și cu ochiul stins cu tot, se simte — tainic-intim până la sațietate — *mai aproape* de sine mai mult ca oricând și că, în fața imaginii ei din oglindă, care i-a ajuns străină, e condamnată să devină tot mai imperativ ea însăși. — „Când-va — scrie prietena sa — mi-a păsat prea puțin, cred, de înfățișarea mea. Tot așa, oamenii care mănâncă pe săturate și sunt sănătoși uită de stomacul lor; atât timp cât mă uitam fără neplăcere la fața mea, am uitat de ea, era ceva de la sine înțeles. *Rien ne va plus, je deteste mon visage.*“ A. însă, spre deosebire de prietena sa — sau cel puțin spre deosebire de cum o descrie aceasta —, știe că ea nu *doar* își detestă fața, nu *doar* s-a înstrăinat de ea. Căci odinioară,

când acest chip pe care-l puteai privi fără neplăcere era ceva de la sine înțeles, adică de care puteai „uita“, oare chipul a existat cu adevărat pentru ea? Fusesse o parte a lumii căreia A. îi aparținea și care îi aparținea lui A. — parte a unui eu care, fără nici o contradicție și ambiguitate, era deopotrivă eul și lumea, fără să se pună pe sine la îndoială de vreme ce încă nu se înstrăinase de sine. Abia acum, în transformarea care câteodată, după cum i se pare, a ajuns la o stare de nerecunoscut, chipul străin, ce nu mai este ațintit spre lume, fiind deja ostracizat din ea, e într-un tot chipul ei înseși: înlănțuirea dintre înstrăinarea de sine și individuație, al cărei caz extrem ar putea fi o melancolie narcisistă, este experiența fundamentală a fiecărui om ce îmbătrânește, om care are *răbdarea* să zăbovească în fața oglinzii și curajul să nu se lase alungat de petele galbene și de deshidratare, care nu interiorizează opinia convențională a celorlalți și nu i se supune. A. va mai îndeplini multă vreme ceremonialul oglinzii — până în ziua în care fie că va fi scoasă din spațiu, fie că doar se va fi transformat dintr-o femeie care îmbătrânește într-o bătrână ce nu și-a mai păstrat nici un eu din zilele de demult, fiind nevoită să-și caute chipul de odinioară în albumul cu fotografii.

Ambiguitatea îmbătrânirii pe care-o descoperă A. și în care se instalează nu-i doar o problemă a descoperirii de sine în fața oglinzii. Relația dintre omul care îmbătrânește — atât femeia, cât și bărbatul — și corpul său e ambiguă în orice situație de viață. Căci îmbătrânirea nu-i o „stare normală“ pentru cel ce îmbătrânește: norma e o chestiune de înțelegere obiectivă, iar asta e valabil și în cazul îmbătrânirii,

și în cazul morții care pentru celălalt e mereu doar un fapt, nimic altceva. O doamnă de șaptezeci și cinci de ani, cu o condiție fizică încă bună, s-a dus la doctor din pricina unui reumatism chinuitor, tot repetându-i medicului, plină de furie și indignare, că n-a mai avut așa ceva nicio dată și să-i facă ce-o ști, dar să-l alunge naibii din corpul ei. Pus pe glume, medicul i-a spus: „Dragă doamnă, dar când ați vrea să aveți reumatism dacă nu acum?“ Doamna nu a priceput gluma: pur și simplu nu voia să aibă reumatism în nici o etapă a vieții ei, așa cum, în general, nu voia nici să fie bătrână, nici să moară, de vreme ce bătrânețea și moartea sunt lucruri care-i privesc mereu numai pe ceilalți. Credem că totul e în regulă atunci când cel de lângă noi îmbătrânește și moare — în vreme ce pe noi înșine ne extragem din ecuația vieții și a morții.

Pentru cel care nu se contopește cu așa-numitul consens social și, prin urmare, nu-și însușește opinia generală — care nu-i nicidecum așa, ci mai degrabă doar o opinie despre opinii —, îmbătrânirea este tot atât de puțin un proces normal cum era și reumatismul pentru bătrâna doamnă; și asta deoarece îmbătrânirea în sine este negreșit o maladie — dar, ce-i drept, o suferință fără nici o speranță de lecuire. E-adevărat, ne mai îmbolnăvim și când îmbătrânim, apoi ne restabilim, redevenim „sănătoși“ în sensul științei medicale. Dar, după fiecare restabilire a organismului ce îmbătrânește, ne situăm totdeauna într-un punct mai jos pe spirala organicului: nu mai suntem nicio dată la fel de zdraveni cum am fost înainte, oricât ar fi de satisfăcătoare constatarea medicului. Azi suntem ceva

mai puțin sănătoși decât ieri și cu o idee mai sănătoși decât vom fi mâine. Îmbătrânirea este o boală *incurabilă* și, fiind o suferință, se supune acelorași legi fenomenale ca orice altă afecțiune acută care ne poate lovi în orice stadiu al vieții noastre. De aceea – la fel ca orice indispoziție specifică – îmbătrânirea stabilește cu trupul nostru aceeași relație de intimitate și de înstrăinare totodată, de vreme ce, aducând cu ea din ce în ce mai multe boli de o forță distructivă crescândă, ea dobândește în ansamblul său, chiar și în fazele în care ne simțim fizicește relativ bine, acel caracter de vicisitudine propriu oricărei maladii mai mult sau mai puțin grave. În decursul procesului de îmbătrânire, când încă există disponibilitatea spre revoltă – în timp ce, odată atinsă, bătrânețea e compromisă de resemnare –, devenim conștienți de *starea* noastră de sănătate.

Ei bine, da, adevărul – destul de la îndemână – este că, de regulă, percepem starea sănătății noastre abia atunci când ne simțim rău. Firește, despre cel care spune „Mă simt bine” știm deja că nu mai plesnește de sănătate – la fel cum, în cazul bărbatului care afirmă despre sine că se simte tânăr, nu mai poate fi vorba de un bărbat cu adevărat tânăr. Pentru cel care a ajuns să se *simtă* – fie bine, fie rău –, lucrurile nu mai stau chiar excelent, căci, atât timp cât omul trăiește cu adevărat în deplinătatea forțelor sale și cu certitudinea unui fizic sănătos, el nu se „simte”. El nu e cu sine, aici și „acasă”, ci, așa cum o putem citi la un mare medic și antropolog german, este „acolo”: adică printre lucrurile și evenimentele lumii, fiind, cum am adăuga de la noi, în *afara lui*, în spațiul ce aparține de el, care îi aparține și care a concrescut indisolubil cu eul său.

Însă cel ce îmbătrânește ajunge tot mai mult la un eu lipsit de lume. Pe de o parte, devine *timp*, datorită trecutului agonisit de amintirile spiritului și ale corpului, și, pe de altă parte, devine tot mai mult propriul său corp. Dar, la fel ca și A. a noastră în fața oglinzii, se-ntâmplă că el – chiar evitându-și imaginea din oglindă, așa cum fac mulți dintre cei ce îmbătrânesc, însușindu-și judecata lumii despre urâciunea ofilirii – ajunge să-și perceapă corpul, care acum îi devine prezent ca eu al său, ca pe un înveliș, ca pe ceva exterior, un adaos, și, concomitent, ca tot ce are mai propriu, la care se reduce tot mai mult și căruia îi acordă o atenție crescândă.

N-avem decât să ne ferim de oglindă. Dar inevitabil ne zărim mâinile cu venele învârtoșate, burta flască și zbârcită și degetele de la picioare cu unghiile îngroșate și crăpate, în ciuda măiestriei pedichiuristei. Chiar orbi să fim, și n-am putea fugi de corpul nostru – nu ne putem ieși din piele, oricât de tare ne-am dori atunci când ne pipăim nenorocita asta de piele care ni se descuamează solz cu solz. Corpul care, după cum a spus-o Sartre, era *le négligé* și se-nțelegea pe sine *neînțelegându-se*, acest corp care nu ne mai mijlocește lumea, ci ne izolează de lume și spațiu prin respirația îngreunată, prin picioarele suferinde și încheieturile chinuite de artrită, se transformă într-o temniță, dar și în adăpostul nostru cel de pe urmă. El ne devine înveliș, refugiu și ultimă rămășiță – probabil că oricui îmbătrânește și reflectează la transformările sale fizice îi trece, vrând-nevrând, prin minte și expresia referitoare la „rămășițele pământești” –, dar în aceeași suflare de gândire corpul

devine autenticitate omenească supremă, căci până la urmă *el* are totdeauna dreptate.

Ceea ce odinioară a fost lumea ca parte și cotă-parte a eului nostru se diminuează odată cu corpul ce se veștejește și prin el; ba mai rău: devine negația clară a noastră înșine.

Deja de câțiva ani A. e neliniștit de amortirea simțului său peisagistic de odinioară. Munții, văile, pădurea, pe care le-a iubit cândva, sunt pentru el acum un soi de club în care n-a fost admis. Are, ce-i drept, suficiente motive ca să privească cu scepticism natura înțeleasă ca peisaj estetic: într-o anume perioadă, încă proaspătă în memoria sa, pădurea, văile și munții au fost pretext de poezie proastă și de politică și mai proastă: cei care pe-atunci își ziceau „iubitori ai naturii“, cântând peisajul cu vocile lor mai degrabă croncănitore, îl dușmăneau pe om, așa încât A. ar avea motive să i se alăture lui Signor Settembrini, care îi explicase sugestiv unui tânăr, al cărui drum prin viață îi pricinuia multe griji, că în raport cu spiritul natura întruchiează principiul rău și diavolesc. Dar pentru A., prietenul italian al vorbelor înțelepte este, ce-i drept, o amintire literară agreabilă, dar nu și o autoritate — și A. știe prea bine cât de absurd ar fi să-ți refuzi plăcerea resimțită în fața liniei ce conturează un munte ori a văluririi unui povârniș împădurit doar pentru că în vremuri apropiate, deși din punct de vedere istoric deja foarte îndepărtate, au existat o estetică peisagistică și o mistificare a naturii de cea mai dubioasă speță.

A durat ceva vreme până să se dumirească ce-i cu dispariția simțului său peisagistic, pe cale să se cristalizeze negativ într-o neplăcere pronunțată în fața peisajului. Fiindcă natura — în mai mare măsură decât orașul — l-a făcut să-și dea seama că lumea, pe care totuși o deținuse ca pe o parte a persoanei sale, se transformase în negarea acestei persoane.

Muntele — greu de urcat, admitând că-l puteai urca — devenise acum anti-eul său. Apa în care ar fi vrut să înoate, dar pe care n-o suporta decât dacă avea o anumită temperatură la care ea nu voia deloc să ajungă, îi spusese: nu. Valea, plină de farmec, dar și plină de muște — care în tinerețe nu-l deranjaseră niciodată, însă acum îl scoteau din fire —, devenise negarea dorinței sale de expansiune. Alții urcau pe munte, se scăldau în lacuri, cutreierau văile: el, în schimb, fusese exclus și redus la sine însuși. Vrajmășia peisajului — despre care vorbim aici doar metaforic, dar care reprezintă în *monde vécu* o realitate și un dat nemijlocit al conștiinței — era percepută acum de A. ca o contrazicere a propriei persoane. A început să evite natura. Acum s-a înstrăinat cu totul de ea, retrăgându-se în colțișorul unde sfidarea pe care i-o adresează o lume ajunsă negarea lui nu-l mai umilește clipă de clipă: adică în camera sa. Când prietenii îl invită în excursii duminicale ori în vacanțe la țară, le mulțumește refuzându-i cu indiferență — n-are sens să te măsoari cu un adversar a cărui forță și a cărui superioritate sporesc neconținut, în timp ce tu însuți te împutinezi.

O privire științifică judicioasă, sau pur și simplu simțul de observație cotidiană, caută să ne învețe următoarele:

cazul lui A. este unul individual, și de aceea putem vorbi în categorii medicale despre starea sa deficitară de sănătate care nu-i permite să desfășoare activități sportive sau semisportive – toate celelalte nu-s decât palavre care nu fac decât să despice firul în patru. Și oare nu mai e și perechea aia ajunsă la o vârstă înaintată, când amândoi fac marșuri serioase pe jos, după care se simt „bine“, ba chiar „tineri“? Desigur: cei doi bătrâni încă în putere se află aici și se-agită cu neastâmpăr după încă un pic de lume și spațiu. – Unii sunt nițel mai bolnavi ca alții; asta îmbătrânește frapant încă de la patruzeci și cinci de ani, așa încât foștii colegi de studenție abia dacă-l mai recunosc, în vreme ce ăla e mai îndrăzneț, iar cunoscuții îl găsesc neschimbat chiar și la șaizeci de ani, ridicând paharul în sănătatea tinerelului sexagenar. Dar, dincolo de asemenea lucruri de la sine înțelese, fapt e că, dacă încercăm să descriem esența îmbătrânirii fără să recurgem la robustețea bunului-simț sau la terminologia medicală obiectivistă, rămâne *adevărat* ceea ce deja am spus, și anume: celui ce îmbătrânește lumea nu doar i se sustrage, ci se și transformă în potrivnicul său, și, mai devreme sau mai târziu, încercat de neplăceri fizice mai mult sau mai puțin acute, până la urmă, ca orice om, abandonează această luptă inegală și se dă deoparte. Căci pentru fiecare sosește cândva ziua retragerii pe nepusă masă, ziua înfrângerii totale în fața unei lumi devenite ostilă – sosește la fel de sigur ca și moartea pe care o anunță.

Dacă ar exista o stare cardinală a îmbătrânirii, întru câtva am putea-o concentra în cuvinte cum sunt „anevoiență“

și „chin“. E anevoioasă semiconștiența surdă a unei suferințe incurabile; și devine chinuitoare certitudinea – de cele mai multe ori nu pe deplin mărturisită, dar care totdeauna umple spațiul existențial – că după îmbolnăvirile acute ne putem reface în sens medical, dar că, în ce privește trăitul, ne ridicăm de pe patul de suferință mai bolnavi decât am fost înainte. Și aici, ambiguitatea dintre înstrăinarea de sine și intimitatea cu sine, dintre scârba de sine și patima de sine ne prinde ca-ntr-o menghină. La început, în stratul gândului rostit cea dintâi o acoperă pe cea de-a doua: Oare ăsta sunt eu?, se-ntreabă cel bolnav de pe urma îmbătrânirii și prin îmbătrânire, de câte ori se privește în oglindă sau redescoperind mereu, de fiecare dată când merge, aleargă, urcă treptele, că lumea s-a transformat într-un potrivnic și că trupul care l-a purtat pe el și s-a purtat pe sine a devenit apăsător o povară. Dar într-un strat mai adânc al trăitului, unde încă nu se vorbește, predomină căutarea și jindul năvălit al eului. Aici se consumă o ciudată desfășurare de evenimente. Cel ce îmbătrânește și căruia corpul îi interzice lumea, silindu-l sarcastic să se ocupe de el, de acest trup, ba chiar îl silește până la urmă să devină trup și nimic altceva, trebuie, fără doar și poate, să resimtă „învelișul muritor“, care-l îmbracă și-l căptușește pe dinăuntru, ca pe un exterior – iar moartea ineluctabilă, ca pe un asasinat.

În procesul îmbătrânirii, disocierea eului constă mai întâi, în primul său stadiu, în faptul că eul spiritual – nu vom vorbi aici despre un eu transcendental, ci avem în vedere doar eul alcătuit din timp acumulat și care-și păstrează

identitatea prin amintire –, prin urmare, acest ego al conștiinței parcă ar vrea să se lepede de înveliș pentru a redeveni el însuși, adică să redevină în forma în care s-a constituit din amintiri. Se răzvrătește împotriva a ceea ce percepe drept un eu fals, adică în ceea ce caută să-l transforme învelișul – care, firește, nu-i doar înveliș exterior, ci se compune din elemente interioare de înveliș cum sunt, de pildă, stomacul în suferință sau inima ce bate stingheritor de tare în piept. A. poate că spune atunci: Of, de mi-ar da pace odată hoitul ăsta blestemat! – crezând că astfel se detașează de ceea ce-l apasă lăuntric, iar în afară îl alterează vizibil pentru orîșicine. De fapt, chiar așa și este: procesul de îmbătrânire e un proces de materializare și substanțializare. Metabolismul, funcționând tot mai prost, produce o zgurificare ce cuprinde întregul organism, fiind vizibilă în afară și subiectiv perceptibilă. Am putea spune eventual, luându-ne o distanță respectuoasă față de universul conceptual fizic, că, atunci când îmbătrânește, corpul devine tot mai mult *masă* și tot mai puțin *energie*. Această masă, cu adevărat resimțită ca atare în el de către bolnavul de îmbătrânire, este *noul eu* dușmănos ce i se opune vechiului sine conservat de timp și constituit în lăuntrul timpului – eul străin și literalmente respingător.

Totuși, acea respingătoare entitate care ne devorează pe dinăuntru nu poate rămâne mereu ceea ce a fost. Vechiul eu, chiar dacă se menține ca acumulare de timp, ba chiar se dizolvă tot mai mult în timp (de vreme ce lumea și spațiul i se sustrag), încheie un soi de *gentlemen's agreement* circumspect cu noul eu materializat în corpul împovărat.

În cele din urmă, se ajunge la o simbioză profund suspectă între memoria eului-timp și prezentul eului-corp. Se instaurază astfel o neliniștitoare tandrețe a celui ce îmbătrânește față de noul său eu – tandrețe ce nu exclude nicidecum dezgustul de sine, ci, dimpotrivă, îl potențează: A. își pipăie cine știe ce loc dureros sau se uită stăruiitor, reflexiv, la pielea asprită de pe picior. El simte nedeslușit, profund ambiguu și contradictoriu, fără a reuși aproape niciodată să ajungă până la gândul formulat în cuvinte, la ceva de genul acesta: Vai, biet stomac, care mi-ai slujit cu abnegație mistuind tot ce-nghițeam, că nici nu te-am simțit – și, prin urmare, nici n-am avut stomac –, tu care te-ai îngrijit ca fluxul de seve din corpul meu să nu sece niciodată! Vai, biet picior, care m-ai purtat printr-o lume plină de străzi, munți, pietre de caldarâm și pedale de accelerație! Acum timpul și munca v-au sleit de puteri și nu mai faceți față, ați obosit amândoi, la fel ca și inima care nu-mi mai îngăduie să urc câte două trepte deodată.

Picior păcătos, inimă neascultătoare, stomac rebel: *mie* îmi faceți rău, potrivnicilor, tocmai mie, care aș vrea deopotrivă să vă pipăi, să vă ocrotesc, să vă căinez și să vă smulg din trup și să vă schimb cu altele. Mă ia cu amețeală la gândul că sunt piciorul meu, inima mea, stomacul meu, că sunt toate celulele mele vii, dar care se reînnoiesc doar trândav, și că totuși *nu* mai sunt ele, că-mi devin tot mai străin pe măsură ce mă apropii de ele, devenind astfel, totuși, eu însumi.

Într-un limbaj alegoric prea vag, ce nu rezistă în fața spiritului științific – adică în limbajul pe care l-am ales,

fie el bun sau rău, pentru reflecțiile noastre —, am putea spune: când îmbătrânesc, eu sunt eu *prin* corpul meu și *împotriva* lui; când eram tânăr, eu eram eu *fără* corpul meu și *împreună* cu el. Atunci când voi depăși stadiul îmbătrânirii pentru a mă înrola în armata bătrânilor, nu voi mai fi decât corp și nimic altceva — corp a cărui energie scade și a cărui substanță sporește progresiv —, până când, în cele din urmă, nu voi mai fi nici eu, nici orice altceva, adică îndată ce și substanța va fi pe cale să se descompună în elementele sale. Îmbătrânirea însă este — să ne fie îngăduit un cuvânt la modă — momentul unei întorsături dialectice: cantitatea corpului meu mergând în direcția nimicirii sale devine noua calitate a unui eu transformat.

La urma urmelor, ce suntem noi, oamenii? Lăcașul unor dureri înverșunate, își zice A. într-o noapte când se trezește cu dureri de dinți. Probabil, o periostită provocată de retracția gingiilor, în urma căreia bacteriile au pătruns în maxilar. Mă-ncearcă o durere înverșunată, așa că va trebui probabil să mi se extragă dintele pe care se sprijină puntea. Odată cu asta, se va prăbuși un întreg edificiu dentar meșteșugit, iar apoi — dacă nu cumva m-aș decide să umblu prin lume îmbătrânit înainte de vreme, dar asta-i, vai, cu neputință din motive profesionale, deși mi-ar fi poate cel mai comod așa —, va urma proteza dentară, ca materializare extremă a corpului meu și-așa puternic materializat. O știu bine din nenumărate bancuri cu mai mult sau mai puțin haz: proteza dentară nu-i tragică, e doar ridicolă. „În tinerețea noastră, ce mă mai mușcai...”, îi șoptește într-o noapte femeia, excitată, bărbatului ei, care însă

doar mormăie ceva despre o zi de lucru istovitoare, neavând nici un chef de calamitatea voluptăților conjugale; dar când ea continuă să-l seducă, cerându-i să redevină seducătorul de odinioară, bărbatul dintr-odată se resemnează: „All right, all right, give me my teeth.”⁵ — Așa suna acest banc plin de haz. Dar A. nu-i de acord cu autorul bancului și consideră că proteza dentară e tragică precum Regele Lear în câmpie și că acela care nu-i în stare să mai muște din carne s-a afundat într-o jale mârșavă. În mod vădit, viața nu-i doar lăcașul unor dureri înverșunate, pe care A. le resimte acum în maxilar — în așa hal, că nici nu mai știe pe unde îi tot scormonește freza dentară, și tot ce-și dorește cu ardoare e să fie altundeva, de pildă, colea alături, peste gard de durerea lui de dinți —, ci este și locul unde lumea te bate la stroi cu vergile ocării. La fel cum sărăcia este o rușine, iar majoritatea turiștilor îi consideră dezgustători pe felahii ce umblă în zdrențe, și decăderea e vădit rușinoasă: lumea, înțeleasă aici ca un complex social, nu ne iartă că în văzul tuturor în noi are loc un proces de materializare; de aceea ea nu are pentru noi decât o bună asistență medicală și o batjocură răutăcioasă, ambele născute din dorința societății de a fi scutită de asemenea lucruri. Eu însă — așa gândește A. în timp ce se ridică din pat, întinzându-și mâna după un pahar cu apă și un analgezic — pot încerca să renunț la lume, munte, vale și stradă, la vecini și la cei ce scornesc bancuri, și să mă implic mai profund în durerile cu care mă împovărează degradarea trupească. Nu-i cu putință să mă prefac că toate astea n-ar exista:

⁵ În engleză în original: „Bine, bine, dă-mi dinții.”

trezitul în toiul nopții cu o durere chinuitoare de dinți și perspectiva unei proteze. Cei curajoși, care nu vor să știe nimic de suferința lor și care o dau la o parte cu un aspru gest bărbătesc sau cu unul răbdător feminin – nu-i așa de grav, nu-i așa de important! –, aceștia și-au asigurat respectul societății care nu vrea să fie inoportunată cu spectacolul declinului. Însă acești oameni nu ajung niciodată să-și descopere eul, de vreme ce-și tăgăduiesc suferința și nu recunosc ceea ce le este propriu.

Corpul – pe care abia în suferință, și mai cu seamă odată cu bătrânețea care pe zi ce trece ne aduce alte asemenea necazuri, ni-l descoperim cu adevărat, deoarece, așa suferind cum este, nu se mai depășește și nu se mai dizolvă în lume și în spațiu – este tot pe-atât de adevăratul eu precum este și timpul pe care cel ce îmbătrânește l-a stivuit în sine.

De aceea A. – înghițind analgezicul și ajungând astfel într-o stare de plutire între chin și speranța alinării, abia plăcuta încredințare că va fi eliberat de suferință deschizându-i posibilitatea reflecției – e hotărât să folosească aceste minute de suspensie pentru *a se lăsa antrenat* în durerea de dinți. Este, așa-și spune el, durerea *mea* de dinți: e manifestă dorința să scape de ea, să se afle pe lângă ea ori poate să i-o strecoare vecinului sănătos prin crăpătura ușii; și totuși, chinul pe care-l simt în maxilar și pe care, la fel ca oricare altul, i-l voi încredința mâine dentistului – poate că acesta mă va izbăvi de el, smulgându-i eului meu ceva din mine, cu mâna în care ține cleștele, și adăugându-i în compensație o *res extensa* dintr-o materie

alogenă – reprezintă o percepție exacerbată a sinelui meu, concretizarea cărnii mele în negarea de sine a cărnii: el, chinul, înseamnă un spor de eu, chiar dacă totodată și o pierdere de eu, înseamnă sacrificarea forțată a unui eu convențional îndeajuns de abstract, care adoarme fără dureri, iar mâine îi va aparține lumii, va fi lume.

Suferința și boala sunt serbări ale declinului corpului pe care acesta și le închină lui și mie, pentru ca eu să mă dizolv cu totul în el, și astfel, în decursul procesului inflamabil – care, ce-i drept, mă diminuează în funcționalitate, dar mă intensifică în imediatul ce nu-mi aparține decât mie –, să-mi sporească eul.

Analgezicul își face efectul, se produce alinarea. A. răsuflă adânc și se sustrage euforiei problematice a suferinței fizice, care oricum nu l-a năpădit decât după ce a înghițit tableta, bând odată cu ea și speranța de a se elibera de suferință. El cade din nou în zona de reacție a normalității. E izbăvit așa cum e oricine când scapă de un chin. E rău să ai dureri fizice, e bine să scapi de ele. A. nu duce lipsa sporului de eu cu care s-a procopsit de pe urma durerii de măsele. Acum, în momentul despovărării, se instaurează din nou sentimentul înstrăinării de sine din cauza deteriorării fizice, al cărei semnal a fost durerea de dinți. Ce-am devenit? – se gândește el în timp ce pleoapele pe care le-a închis i s-au și îngreunat, simțind cum îl cuprinde somnul – un om cu dinți stricați, un organism ce nu mai opune nici o rezistență la pătrunderea și răspândirea microbilor. Un om care îmbătrânește. Mâine – dentistul, cleștele, extrema materializare a corpului meu sub forma protezei dentare pentru care va

trebui să dau bani grei. Oare ăsta mai sunt eu, cel care adoarme acum izbăvit de dureri, dar lăsat pradă altora mai rele, care cu siguranță vor mai veni peste mine? Oare ăsta mai sunt eu? „Give me my teeth“, cu asta se va sfârși înaintea de a se fi sfârșit. Ce dezastru rușinos! Bun mai e somnul; să spui că moartea-i mai bună – n-are sens; cel mai bine ar fi să nu te fi născut niciodată: ăsta-i un enunț golit de sens, cu care se descurcă logica matematică.

Prin urmare, să-l lăsăm pe cel chinuit de dureri de dinți s-adoarmă, căci, ajuns în pragul somnului, gândirea lui plutește incertă și la voia întâmplării, fără a ne fi de nici un folos pe mai departe. Dincolo de experiența nocturnă a persoanei noastre imaginate, oricum e de reținut următorul fapt: în dialogul mut dintre câștigul de sine și înstrăinarea de sine, pe care cel ce îmbătrânește le trăiește în anevoință și chin, evidentă e înstrăinarea, căci sporul de eu provocat de chinuitoarea substanțializare a trupului nu-i perceput ca atare decât în rare momente, chiar dacă îl poți desluși mereu în anumite simptome – fie că un A. oarecare își pipăie îngrijorat membrele îndurerate, fie că își face un obicei dezagreabil din a le povesti altora multe și mărunte despre suferințele sale, fie că, fără a clinti, se lasă în voia suferinței sale, devenind una cu ea. De cele mai multe ori, doar sentimentul înstrăinării în fața eului renăscut ajunge la o actualizare reflexivă.

Apoi, în căutarea constituirii verbale a sentimentului de înstrăinare, cel ce îmbătrânește s-ar putea gândi că *res extensa* câștigă forță asupra lui și că poate de aceea el se mișcă înspre *res cogitans*, care se împotrivește acestei cotropiri;

cu alte cuvinte: el își închipuie, poate, că „eul spiritual“, pe care-l socotește adevăratul său eu, se împotrivește sau trebuie să se împotrivească preluării puterii de către fizic, și de aceea spune sfidător și euforic: Nu admit una ca asta, nu-mi interzice mie astma să trăiesc! Așadar, i se împotrivește astmei – dar cine-i „el“ de fapt? –, respinge *res extensa*, nu-și acceptă corpul. Ar mai trebui văzut – dar mărturisesc că, reflectând astfel, avansează nesigur, pe bâjbâite, și nu mă cred în stare să întreprind o asemenea cercetare – dacă diferențierea carteziană dintre *res extensa* și *res cogitans* îi corespunde unei realități trăite în stratul cel mai profund sau dacă nu cumva în mod inexplicabil cele două sunt mai degrabă una, rezistând cu succes tocmai în această *souffrance vécue* la orice încercare de a le disocia. Ar fi de cercetat dacă eul care se răzvrătește cu trufie împotriva unui non-eu – adică eul cel „adevărat“, ce trebuie pus între ghilimele, eul lui *res cogitans*, care apreciază și corpul în declin ca fiind un non-eu, vorbind astfel cu plăcere despre „stomacul ăsta blestemat“ ori despre nenorocitul ăla de picior care-l doare –, dacă eul acesta e, într-adevăr, *mai mult* decât acest stomac și acest picior. Ar trebui lămurit dacă momentul de calvar sărbătoresc, când A. s-a lăsat în voia durerii de dinți ca fiind pe deplin a *sa*, până la urmă mistuindu-se complet în procesul inflamabil, n-a fost cumva momentul propriu-zis al adevărului.

Tot ce s-a spus aici contrazice vădit atât experiența de zi cu zi, cât și întreaga infrastructură emoțională a noțiunilor de boală și sănătate, pentru că asemenea considerații ar trebui să ducă la concluzia că omul și-a dorit starea

sa de boală. Dar se-nțelege de la sine că nu-i cazul. Vrem să fim sănătoși, și nu bolnavi, vrem să ne știm tineri, și nu bătrâni, și în mod normal nu dăm două parale pe șansa unei sporiri a sinelui dobândite prin suferință. Dar în acest caz invocarea normalității în gândire și simțire, de la sine înțeasă din perspectiva experienței cotidiene, ne e de prea puțin folos, de vreme ce normalitatea este o noțiune social-operatională, iar noi, dimpotrivă, întreprindem încercarea poate morbidă, dar indispensabilă pentru sistemul nostru de referințe, de a ne apropia de o realitate subiectivă trăită. Știm că A., trezindu-se noaptea cu o durere de dinți și simțindu-se amenințat de clește, de extracție și de materialitatea excesivă a protezei dentare, a vrut să scape de sfredelitoarea mizerie (altfel, de bună seamă că nici n-ar fi luat medicamentul care să-i aline durerea) și mai știm că A. se temea de intervenția dentistului, dar și mai mult de proteza ce seamănă cu o sculptură suprarealistă. Știm că în acea clipă A. și-a devenit lui însuși străin. Dar la fel de sigur e că durerea de dinți l-a făcut să devină, într-un alt mod, el însuși. Mica și inofensiva tortură – dată aici drept exemplu pentru necazurile pe care ni le aduce îmbătrânirea, cu toate că, firește, și pe un tânăr îl poate încerca o durere de dinți – i-a înlesnit lui A. dobândirea eului, sau a noului său eu. Durerea a făcut ca propriul lui corp, care trebuie să-i aparțină lumii – așa vrea societatea și asta e și dorința fiecăruia de autoconservare socială –, să ajungă acum proprietatea lui, ce nu va mai fi împărțită cu ceilalți de aici înainte. Durerea i-a sustras o bucată de lume; altfel spus, în crescendoul ei durerea l-a făcut să

înțeleagă lumea ca pe negația sa proprie. Ponoasele le-a tras în cazul acesta societatea, care nu știe ce să facă cu un individ care – pierdere a lumii sau câștig al eului – nu este în stare să-și completeze declarația de impozite din cauza durerii sale de dinți.

Cine are aici ultimul cuvânt? Corpul care-i oferă celui ce îmbătrânește o nouă familiaritate cu sine? Sau societatea ce-i impune fiecărui om un eu care trebuie să rămână sănătos, adică operațional, și care, în calitate de *res cogitans*, se opune acelui *res extensa* ce se dizolvă în eul corporal? La această întrebare aproape că nu există răspuns, și, în orice caz, trebuie să restrângem energic ceea ce am spus mai înainte despre momentul adevărului, în care o durere ne dezvăluie eul corporal ca pe cel adevărat. Căci eul spiritual, pe care cel ce îmbătrânește îl poartă în sine și care este timp trăit în amintire, s-a constituit, ce-i drept, prin reacția oamenilor de lângă noi la existența noastră, dar, în ultimă instanță, se dovedește mereu a fi eul mai puternic, așa încât, în cele din urmă, ne reîntoarcem pe o cale ocolită la rezultatele experienței cotidiene superficiale și la noțiunea de normalitate pe care am descris-o mai sus în limitele sale.

Căci nu scăpăm de privirea și judecata celorlalți.

Când era tânără, A. și-a început o scrisoare cu „mon chéri”: cum însă la acel moment iubitul ei deja n-o mai iubea, acest „mon chéri” se înființase în lume fără a mai avea necesara legitimitate socială ori de comunicare între semenii și, în consecință, pălise, dispărând. Oricum ar fi stat lucrurile în ce privește corpul și spiritul ei, A. era în

esență o femeie abandonată, și această bucată de abandonare era parte a eului care s-a redeșteptat mai târziu în amintire, la fel ca și zilele premergătoare de triumf, atunci când scrisorilor pe care mâna ei le începea cu „mon chéri” îi răspundeau, făcându-i dreptate și acordându-i îndreptățire, scrisorile prietenului ei începute cu „ma chérie”. Dat fiind că acum eul trebuie, de bine, de rău, acceptat ca o coordonată socială, până la urmă înstrăinarea de sine a bolnavului de îmbătrânire nu e doar mai persistentă decât sporul de eu dobândit prin suferință și materializarea trupului, ci și mai determinantă: e mai reală, dacă vrem, de vreme ce reale sunt efectul și partea activă a lucrurilor.

Efectul celorlalți e mai mare decât al corpului, fiindcă și corpul suferind este lăsat în seama lor; iar efectul vrea să-și întindă gheara și după ceilalți, fără de care nu poate exista. E adevărat ce-am spus — și nu retragem nici o vorbă: anume că dezgustul lui A. la vederea petelor galbene i s-a impus din afară, adică din experiența că astfel de pociri le apar celor nepociți drept dezgustătoare, în vreme ce desfigurarea este totuși proprietatea *ei*, a lui A., în fața căreia nu poate resimți nici o repulsie naturală. Dar trebuie să adăugăm ceea ce lumea și viața au adăugat deja: și anume că nu naturalețea contează și că eul nostru social, chiar dacă impus de societate, e tot unul autentic ca și cel ce se trăiește pe sine în mod nemijlocit fizic. Deoarece societatea nu știe ce să facă cu un A. chinuit, gata să-și piardă mințile din cauza durerii sale de dinți, pe acesta nu-l prea ajută faptul că își trăiește momentul de adevăr al eului său în mod euforic în răstimpul dintre chin și speranța de alinare. El

trebuie să se supună. Ceea ce numim realitate este un câmp de forțe al tensiunilor sociale, al acțiunilor și reacțiilor. Forța lor formatoare de eu nu ne eliberează atâta vreme cât suntem aici. Eul impus este, la urma urmelor, eul propriu-zis, și e nevoie de o disociere a eului de un cu totul alt tip dacă vrem să descoperim, dincolo de eul nostru definit social, eul ce ne este dat numai și numai de corp. Ambiguitatea înstrăinării de sine și a familiarității cu sine, atunci când îmbătrânim — și nu trebuie să uităm nici o clipă că îmbătrânirea este o suferință pe care o trăim ca atare —, nu constă doar în faptul că, pe de o parte, ne simțim trupul ca pe învelișul nostru pământesc, muritor, și că, pe de altă parte, tot mai mult, acest înveliș ni se alipește mereu, ca să spunem așa, ci și în faptul că ea, ambiguitatea, devine manifestă în contradicția eului social în raport cu celălalt, care se formează din corpul suferind, în raport cu eul corporal, care e totodată îmbrăcăminte și miezul îmbrăcat. A. nu știe ce să facă mai departe cu corpul său decrepit, care-i provoacă dureri de dinți, după care ar urma căderea dinților. Ce-i drept, s-ar putea ocupa de durerea lui, ajungând la un rezultat oarecare, pe care, poate, l-ar numi „cunoaștere”. Dar astfel de lucruri nu sunt posibile decât noaptea: nu doar din pricină că societatea îi pretinde să-și completeze declarația de impozite cu mintea limpede, eliberată de durere, ci și pentru că el nu poate accepta eul știrbiturii care-l amenință, refuzat de lume, expulzat din lume, căci el însuși este „lume”, este societate și se privește pe sine însuși cu ochii acesteia. A. se percepe așa cum crede el că îl percepe societatea: de aceea vrea să-și păstreze cu

orice preț eul pe care-l cară după sine din prospețimea din-
toasă a tinereții sale, în timp ce vrea să scape de celălalt
eu pe care noaptea l-a numit „adevăratul“ lui eu.

Oare ce eu ducem noi din trecut la vârsta îmbătrâni-
rii? Noi stăteam pe băncile școlii la zece ani. Sărutam fetele
la douăzeci de ani. La treizeci de ani, am fost promovați
spre invidia colegilor, iar la patruzeci de ani am descoperi-
rit că încă eram pe placul femeilor. Și de fiecare dată noi
eram un eu. De ce eu ne agățăm atunci când îmbătrânim,
știind sau doar închipuindu-ne că tocmai într-acesta am
fost mai mult *noi* decât în vreun altul de după sau de dina-
inte? Când era tânăr, unul avea un păr bogat și buclat,
iar acum își poartă smocurile de păr cenușiu pe ambele
tâmpole, e tot ce i-a mai rămas sub chelie, le poartă ca pe
o podoabă capilară pitorească zbârlită și mândră. Amintin-
du-și că la vârsta de treizeci de ani a entuziasmat lumea
bărbaților prin sânii ei bine dezvoltati, o femeie preferă
la cincizeci și cinci de ani să poarte în continuare rochii cu
decolteu adânc, deși pielea îi atârna flască și și-a pierdut
albeața. În realitate, bărbatul cu smocurile lui de păr zbâr-
lit a fost admirat în tinerețe nu pentru părul ondulat, ci
pentru conversația lui spirituală, iar dama cu decolteu își
datora izbânzile de odinioară nu sânilor bine formați, ci
ochilor ei inteligenți și expresivi. E adevărat că eul purtat
cu noi e o creație a societății – nici în privința asta nu retra-
gem nimic din cele spune. Atât doar că noi am *remodelat*,
am *reinterpretat* în amintire eul nostru social. În realitate,
eul pe care-l considerăm ca fiind al nostru, căutând să-l opu-
nem ruinei aduse de vârstă – eul din cauza căruia ne uităm

la noul nostru eu, cel cu pete galbene și gura știrbă, resim-
țindu-l ca pe un eu străin și respingător –, acest eu nici
n-a existat vreodată. Imaginea străină a noastră înșine e
o realitate statistică vagă: cinci sute de oameni ne-au anti-
patizat și doar cincizeci ne plăceau – prin urmare, eram
nesimpatici într-o „realitate“ ce nu poate fi scrisă decât
între ghilimele. Partea proastă e că nu cunoaștem datele
statistice și că eul nostru social nu a fost alcătuit exclu-
siv de ceilalți, ci în mai mare parte, poate, pe baza unor
simple prezumții. Realitatea eului social, pe care o trăim
zilnic ca atare și în fața căreia ne plecăm, devine până la
urmă la fel de îndoielnică precum eul nocturn al durerii
de dinți, eul lui A. Se prea poate ca uneori să coincidă întru-
câtva cu statistica necunoscută nouă, dar pe asta nu ne
putem baza niciodată. Atunci când îmbătrânim, devenim
străini față de noi înșine. În mod dublu și de nepătruns,
căci, atunci când A. se oprește în fața oglinzii și spune clă-
tinând din cap: „Asta nu mai sunt eu“, subiectul îi e la
fel de puțin cunoscut ca și predicatul.

Consecința unor astfel de considerații ar fi
următoarea: dat fiind că eul se disociază multiplu în sufe-
rința îmbătrânirii – în corpul pe care-l am, în „celălalt“
care, în mod dureros, *mă are*, în *res cogitans* și în *res extensa*
a sinelui meu, în acel eu construit în mod îndoielnic din
reacțiile semenilor noștri, eu pe care îl conservăm ca timp
trăit, și în eul îmbătrânirii care se transformă zi de zi –,
consecința absurdă a urmăririi celor mai intime lucruri ale

noastre ar fi că nici nu există un eu trăit, o *adevărată* identitate. Asta poate fi prezentată ca pură gimnastică sofistică a minții lipsită de orice valoare, căci disocierea eului e suspendată în fiecare clipă printr-o asociere a eului. Întrebarea cu privire la realitatea eului este o pseudoîntrebare: la fel cum afirmația lui Ernst Mach despre eul văzut ca mănunchi de senzații era o pseudoafirmație, de vreme ce înmănuncherea anula elemente ale mănunchiului. Noi spunem „eu“ pe drept și din instinct, chiar dacă ne îndoim de noi înșine clătinând din cap în fața oglinzii, chiar dacă noaptea nu ne mai încredem decât în durerea ca forță formatoare a eului, chiar dacă recunoaștem că imaginea noastră pe care o purtăm cu noi ne-a fost impusă de societate, fără să știm însă dacă nu cumva și aceasta este doar o imagine iluzorie creată de prezumția noastră. La urma urmelor, suprafața pielii noastre ne desparte de rest: ceea ce se petrece dincoace de aceste granițe suntem noi; ceea ce se petrece dincolo de ele e celălalt lucru. Modul de percepție fenomenologic – care nu admite opoziția dintre interior și exterior, care introduce în noi spațiul și ne introduce pe noi în spațiu, astfel încât eu sunt atât eu însumi, cât și lumea mea spațială – nimereste esența trăitului, și totuși ochește tot mereu pe lângă acesta. E adevărat că în stratul a ceea ce trăim în mod nemijlocit suntem totodată „noi“ și „lumea“: la fel de adevărat e că în același strat noi efectuăm mereu și separarea. În *monde vécu* și în încercarea reconstituirii sale mentale, principiile logicii nu mai funcționează – asta-i nenorocirea! Ambiguitatea devine antinomie.

Și totuși: trebuie să ne asumăm caracterul contradictoriu din punct de vedere logic, absurdul și riscul oricărei tulburări a ideilor, atunci când medităm asupra existenței. *Îmbătrânirea e cea care ne expune la asemenea reflecții și care ne face capabili de ele.* Și pe dată lumea, care este o copie a logicii, o ia la fugă de-aici.

Cum am depășit apogeul și drumul o ia la vale tot mai abrupt, tot mai iute, o gândire care țintește la depășirea lumii, nevoită fiind să-și extragă din logică o copie a lumii, nu mai este treaba noastră. Contradicția supremă, moartea, ne așteaptă și ne forțează să formulăm fraze impure din punct de vedere logic, cum ar fi: „Când nu voi mai fi“. Ea, moartea, e deja în noi și-și creează spațiu pentru ambiguități și contradicții. Noi devenim eu și non-eu. Posedăm eul închis în piele, și totodată ni se permite să aflăm că granițele au fost și au rămas totdeauna fluide. Ne devenim mai străini și mai familiari. Nimic nu mai e de la sine înțeles. Evidențele nu mai sunt credibile. Înstrăinarea de sine devine înstrăinare de existență, oricât de cumiți ne-am urma cursul vieții, oricât de sânguincioși ne-am completa declarația de impozit sau ne-am duce la dentist. Am spus că, atunci când îmbătrânim, lumea devine negația noastră? Tot așa de bine am fi putut spune că suntem deja pe punctul de a deveni negația noastră proprie. Ziua și noaptea se anulează reciproc în amurg.

Privirea celorlalți

Un roman pe care-l recomand cititorului vârstnic: Jean-Louis Curtis⁶, *La Quarantaine*. Nu-i o carte mare, ci una frumos-reflexivă despre destinul a două perechi căsătorite aflate la apogeul vieții. Titlul mizează cu spirit pe dublul sens al cuvântului *quarantaine*, făcând aluzie, pe de-o parte, la deceniul de vârstă cuprins între patruzeci și cincizeci de ani, iar, pe de altă parte, la starea de izolare igienică preventivă, la punerea în *carantină* a omului care nu mai este tânăr.

Notarul de provincie André, un distins patrician din Pirinei, om avut și nelipsit de un anume spirit cultivat, se găsește pentru prima oară după mulți ani din nou singur, neînsoțit de familie, la Paris. Bărbatul, aflat în pragul vârstei de cincizeci de ani, a descins la Ritz în semn de mic omagiu sentimental și costisitor adus lui Marcel Proust. În prima seară, se duce la Lido pe Champs-Élysées. Fetele sunt drăgălașe, jazzul, de bună calitate, apoi

⁶ Jean-Louis Curtis (1917–1995), romancier francez care scrie cu predilecție despre mediile burgheze și artistice. Cel mai cunoscut roman al său e *Les Forêts de la nuit*, pentru care a primit Premiul Goncourt în 1947.

e din nou singur în camera lui de hotel, privind în jos la Place Vendôme care, de când n-a mai văzut Parisul, s-a transformat într-un autodrom.

În ziua următoare, decide să-și petreacă seara la teatru: se joacă o piesă mult lăudată de critică, una din școala lui Brecht. Dar, în toiul spectacolului, plictiseala, care ieri mai era amorfă și pe care nici nu și-o mărturisea, se manifestă din plin. Iritat, părăsește teatrul după actul al doilea. Plimbarea de mai apoi se dovedește un fiasco. Mirosul grețos al gazelor de eșapament îl împiedică să respire, făcând imposibilă hoinăreala la care de câteva săptămâni se tot gândise cu-atâta plăcere. Dă să intre într-o cafea – o altă încercare fără sorți de izbândă, fiindcă nici la Flore, nici la Deux-Magots nu reușește să găsească vreun loc liber. Dar și peste asta ar trece A. dacă n-ar avea tot mai mult impresia că este *invizibil*. Nimeni nu-i dă nici o atenție. S-ar zice – așa-i trece prin cap – că în orașul acesta nici nu există dacă ai peste douăzeci și cinci de ani. Profund deprimat, părăsește Parisul în dimineața următoare. Câteva săptămâni mai târziu, face un infarct.

Unii ar putea obiecta că avem de-a face cu un caz foarte personal, care nu-i valabil pentru majoritatea tovarășilor de generație ai lui A.: astfel, senzația că-i invizibil sau neînsemnat s-ar explica prin posomoreala lui caracteristică și accidentală, anticipând poate și înrăutățirea stării sale fizice. Aici putem replica însă că înfrângerea suferită la Paris are prea puțin de-a face cu contingentele persoanei sale, fiind, dimpotrivă, înscrisă în structura socială și economică a epocii în care lumea – împinsă și împunsă de cerințele producției și ale expansiunii în domeniul materialului –

a descoperit că numai tineretul e apt de muncă și de plăceri și că din această cauză s-a înstăpânit o stare căreia îi putem zice, popular, idolatrizarea tinereții. Argumentul își are greutatea sa. În sprijinul lui, pledează faptele concrete ale societății, pe care le descifrăm din niște simple rubrici de ziare cum sunt cele cu ofertele locurilor de muncă: se caută redactori-șefi, directori, ingineri-șefi, precum și tot ceea ce terminologia celei de-a doua jumătăți a secolului XX mai desemnează ca „manageri” — care să nu fie mai bătrâni de patruzeci de ani. Dar aici nu discutăm — cel puțin nu încă — despre destinul profesional al unor oameni mai în vârstă sau bătrâni, tot mai numeroși într-o lume care știe tot mai puțin ce să facă cu ei. Ce ne preocupă e, în general, chestiunea *vârstei sociale* pe care privirea celorlalți ne-o atribuie, și mai mult decât atât: destinul nostru ca indivizi ce nu pot trăi fără ceilalți, dar nici cu ei și nici împotriva lor, condiția fundamentală, absurdă și contradictorie a omului care ar dori să-și exercite de unul singur stăpânirea asupra a ceea ce-i proprietatea lui — lumea! — și care totuși știe că lumea și proprietatea nu se află decât acolo unde alții îi contestă poziția și proprietatea sa. Dar omul nu devine pe deplin conștient de această contradicție, și nici de majoritatea celorlalte care ne alterează existența, decât atunci când îmbătrânește.

Ce înseamnă „vârsta socială”? În viața fiecăruia dintre noi, există un punct temporal sau, dacă vrem s-o formulăm cu precizie matematică, proximitatea unui punct, atunci când omul descoperă că este doar ceea ce este. Și-și dă seama că, brusc, lumea nu-i mai acordă viitorului său vreun credit, că ea nu mai vrea să se complice privindu-l

ca pe cel care *ar putea* fi. În timp ce omul își închipuie că mai dispune totuși de unele posibilități, societatea deja nu le mai include în imaginea pe care și-a format-o despre el. Iar el se trezește, așadar — nu pe temeiul propriei judecăți, ci ca imagine în oglindă a privirii celorlalți, imagine pe care însă curând o interiorizează —, ca o ființă fără potențialitate. Nimeni nu-l mai întreabă: „Ce vei face?” Toți doar constată sec și inflexibil: „Ai mai făcut *asta*.” Descoperă astfel că ceilalți au și făcut bilanțul prezentându-i un sold care este chiar *el*. Unul este inginer electrician, și-așa va rămâne. Altul e funcționar la poștă — prea bine, cu ceva sânguință și noroc s-ar putea să mai ajungă șef de serviciu, dar cam atât. Altul este pictor — cu sau fără succes: dacă succesul s-a cumulat într-o sumă de fapte de viață și umbră, va rămâne fidel, chiar dacă piața de artă înregistrează fluctuații, iar azi tablourile lui poate că nu mai sunt la fel de cotate ca ieri; dacă însă succesul — ceea ce se împlinește — i-a lipsit, dacă arta lui n-a avut efect, atunci pe mai departe îl va caracteriza neîmplinirea ca negație a existenței sale artistice. Oricine-ar fi A., nu va ajunge niciodată vânător de lei dacă n-a fost asta până acum, nici om de stat, actor sau gangster. Ceea ce A. numește în general „viața” sa — adică suma tuturor lucrurilor întreprinse sau neglijate de el — decide și asupra a ceea ce ieri mai privea ca pe viața sa, adică anii ce-i mai rămân eventual de trăit. Și pe care-i poate trece acum în revistă ca pe repetarea uniformă, monotonă a timpului irosit.

Ce-i drept, abia moartea pune punctul final și abia sfârșitul unei vieți conferă adevărul său începutului și tuturor stadiilor parcurse. Teoretic, jocul nu e niciodată jucat înainte

de a se fi *încheiat*. Există rupturi, noi începuturi, transformări, răbufniri și fugi, așa încât, până la urmă, un stadiu de viață trăit în încremenire și împietrire se poate dovedi o simplă fază de tranziție. Gauguin. Slujbaş la o bancă, refuză soldul eului pe care i-l prezintă societatea: apoi moartea sa în insula La Dominica ne spune adevărul despre existența slujbaşului bancar, spulberând-o. Dar câți Gauguini poți chema ca să depună mărturie? Într-o lume tot mai întretesută social prin interacțiuni și interdependențe, vor exista pe viitor încă și mai puțini fugari. Soldurile eurilor rezultate din bilanțurile întocmite de societate sunt acceptate, interiorizate și, în cele din urmă, chiar revendicate. Omul este ceea ce împlinește pe plan social. Cel ce îmbătrânește însă, ale cărui împliniri i-au fost deja numărate și cântărite, e condamnat. A pierdut chiar dacă a câștigat – cu alte cuvinte, deși existența lui socială ce-i determină și-i consumă întru totul conștiința are o înaltă valoare de piață. Ruptura și transformarea nu se mai găsesc în fața orizontului său, iar el va muri așa cum a trăit – ca soldat și ins cuminte.

Trebuie să ne întrebăm în ce constă verdictul societății și care sunt șansele de a-l respinge. Fiindcă, la urma urmelor, sentința pronunțată asupra noastră din timpul vieții noastre active de un consens ce devine pe nesimțite tot mai compact nu-i dată dinainte. Existența noastră socială care – odată ajunși la stadiul bătrâneții – reprezintă existența noastră prin excelență e consemnată în cursul unei runde alternative. Noi vorbim, societatea răspunde. Cum ne mișcăm și acționăm e primul act al unei realități sociale. Actul al doilea, care se reflectă asupra celui dintâi, conferindu-i

dimensiunile, este replică în vorbe sau fapte. Îți închipui, de pildă, că vorbești în calitate de scriitor – să presupunem că așa-i – și că provoci societatea cu scrisul tău. Dar ai fost sau nu scriitor cu-adevărat, producând un efect adică, doar dacă societatea ți-a acceptat provocarea.

Acesta-i un joc în multiplele înțelesuri ale cuvântului – jocul teatral al lumii, construit din perspectiva sfârșitului, ludicul pur, joc de noroc cu miza supremă –, nici câștigat și nici pierdut atât timp cât suntem tineri. Azi batem la ușa unui surd, dar mâine ni se va deschide, ne e îngăduit să credem și să sperăm asta, deoarece credința și speranța societății sunt cu noi, și nici unul dintre semenii noștri n-ar vrea să treacă drept nătărău și surd. Abia când îmbătrânim și am ajuns să acumulăm un mare număr de răspunsuri, când societatea a întocmit deja inventarul replicilor pe care le-am primit în decursul timpului, abia atunci ea se simte sigură de avizul pe care trebuie să ni-l dea din nou, calculându-l automat în funcție de suma inventarului. Iar cine nu ne deschide atunci ușile nu mai riscă să joace rolul surdului, fiindcă odată cu ciocănitul nostru a auzit și glasul a ceea ce-a fost – și pe acesta te poți bizui. Acum dialogul a încremenit într-o litanie uniformă care nu va sfârși decât odată cu noi. Punem veșnic aceleași întrebări pentru că primim veșnic aceleași răspunsuri – și le primim, fiindcă și celelalte sunt veșnic aceleași.

Bine-ar fi să știm dacă nu cumva există vreo posibilitate să ne sustragem sentinței pronunțate de societate – care s-a transformat în verdict definitiv pe temeiul masivității sale opace, cantitativ demonstrabile –, să scăpăm de ea

chiar și când începem să îmbătrânim sau am ajuns bătrâni, adică atunci când sentința a și devenit impenetrabil de compactă. „Spune-mi, tu cine ești?“, îl întreabă doctorul de la ospiciu pe pacientul său. „Talleyrand.“ Talleyrand tremură în zeghea lui de bufon ce-i flutură pe trup, își târșăie picioarele în papuci, leorpăie supa din blidul de lemn. Rămâne pe mai departe Talleyrand: verdictul societății îl lasă rece. Sau, de pildă, marele pictor A. de la Café du Dôme din Montparnasse. Numele lui nu-i trecut în nici un dicționar, de zece ani n-a mai expus nimic, galeriile de pictură nu vor să-i expună tablourile nici măcar într-o odăită lăaturalnică. „Tu cine ești?“ „Sunt un mare artist, doar că trebuie să înțelegeți: piața, afacerile, moda, toate astea-s împotriva mea.“ Verdictul societății poate fi respins prin obscurizarea deplină a întregii scene, adică prin negarea principiului realității, pe care Talleyrand nu vrea să-l accepte la ospiciu. Poți încerca însă un refuz chiar și umbrind o singură porțiune a scenei, așa cum procedează pictorul A. cu lumea strâmtă a profesiei sale. Oricum, nici unul, nici altul – nici Talleyrand la ospiciu, nici pictorul A. – nu au o vârstă socială. Amândoi bat neîncetat la uși și nici nu le pasă că nimeni nu le deschide. Vorbesc în gol și renunță la replică. Societatea le spune: „Dacă ați fi ceea ce pretindeți că sunteți – marele pictor și Talleyrand –, de bună seamă că am ști.“ Ei însă nu aud asta, verdictul nu-i atinge.

Numărul de nebuni e mic. Și nici cei doar pe jumătate sau pe sfert nebuni nu sunt prea mulți. Majoritatea oamenilor sunt „normali“, iar asta înseamnă în cazul nostru că, ajunși la o anumită vârstă, acceptă verdictul social.

Pe vremea când erau tineri, pesemne că or fi încercat cu mai mult sau mai puțin curaj (asta ține de natura fiecăruia) să se depășească tot mereu înspre ceva posibil – asta fiindcă pe-atunci societatea încă mai admitea lucrul acela ca posibil în ce-i privește. Îmbătrânind însă, realitatea lor e vârsta – vârsta lor socială, care pentru ei contează la fel de mult ca și vârsta straturilor temporale, înmagazinată în amintire, sau ca și cealaltă, trăită ca pierdere a lumii din cauza chinurilor și anevoinței unei constituții fizice deficiente. Vârsta socială firește că nu poate fi niciodată determinată la modul general, căci depinde de epocă, de structurile sociale, de rețeaua particulară de relații în care este inserat omul.

Când Kennedy a devenit președintele SUA la patruzeci și trei de ani, era tânăr; dar asistentul de patruzeci și trei de ani al unui profesor universitar nu e tânăr. Sau invers: senatorul Thomas Buddenbrook⁷, ajuns la aproape patruzeci de ani la rangul de senator, era – tocmai în virtutea acestui rang și a aurei sale paternale – un bărbat foarte matur, ba chiar aproape bătrân. Iar pramatia de frate-său, Christian, cu suferința-i obscură de la picior și înclinația pentru micile dejunuri cu șampanie, era chiar și pe patul de moarte un copilandru îmbătrânit pretimpuriu. Vârsta socială e determinată de o țesătură cauzală mult prea complicată pentru a o putea descâlci aici. Ambițiile sociale proprii fiecăruia formează unul dintre numeroasele fire. De pildă, un funcționar subaltern ajuns la patruzeci și cinci de ani e bătrân din punct de vedere social doar dacă a țintit cândva

⁷ Figură centrală a romanului lui Thomas Mann *Casa Buddenbrook*.

la o poziție mai înaltă. Dar, dacă nu s-a străduit niciodată să urce în ierarhia socială, dacă n-a pomenit nici familiei, nici prietenilor, nici superiorilor de speranțele sale de a avansa, atunci vârsta lui socială este nedefinită și nedefinibilă. Și asta pentru că, aflat în poziția lui subalternă, e nesemnificativ din punct de vedere social dacă are treizeci sau cincizeci de ani. Trăiește anistoric în postul pe care-l ocupă, ca om fără biografie — și doar greutatea amintirii sau povara trupului îl fac cândva să-și dea seama că a îmbătrânit. Încă de când mai era foarte tânăr, verdictul societății s-a pronunțat asupra lui în acord cu propria-i ambiție mărunță. Fără a avea o vârstă socială, sau fiind bătrân încă de timpuriu — ceea ce în acest caz e totuna —, se lasă mânat spre punctul final.

În măsura în care — dincolo de orice diferențe structurale, naționale și individuale — mai există în vremea noastră criterii pentru vârsta socială și reușim să circumscriem proximitatea punctului în care verdictul social dobândește validitate deplină, iar lumea nu ne mai îngăduie depășirea de sine înspre ceea ce credem că se află încă în sfera posibilităților noastre, atunci ne găsim orientarea în domeniul *posesiunii*, de care aparține și valoarea de piață pe care eventual o reprezentăm. Căci patria noastră nu-i lumea lui „a fi”, ci aceea a lui „a avea”, mai precis, a unui „a fi” ce-i dat abia prin „a avea”. Ce este un om, ce reprezintă un om — depinde de ceea ce posedă. Omului i se cere să *aibă*, așa vrea ordinea generală a lucrurilor, și anume să aibă o posesiune numerabilă sau o valoare de piață ce reprezintă și garantează o posesiune — iar omul intră în faza îmbătrânirii sociale de îndată ce *are* ceva. În caz că nu posedă

nimic, va fi, poate, scutit de îmbătrânirea socială, dar va trebui să descopere că nu i se mai acordă nici esența socială, nici existența umană. Te-ai născut prost și n-ai învățat nimic; te-ai născut sărac și n-ai câștigat nimic. În acest caz, omul n-a dobândit nici stare, nici viabilitate: e un Talleyrand imaginar sau un geniu de mansardă. Societatea lui „a avea” îl neutralizează pe individul autonom, care, sub presiunea cerinței posesiunii, nu mai poate opune privirii celorlalți nici o personalitate prospectivă, care să se vrea pe sine.

Chiar și găsimu-ți orientarea după indicatoarele de drum ale posesiunii, tot îți va fi greu să situezi locul punctelor de îmbătrânire, căci realitatea posesiunii sau cerința ei prezintă interes pentru noi în faze foarte distincte din timpul vieții. La unii, destinul posesiunii începe de foarte devreme, încă din leagăn, atunci când se nasc ca moștenitori, iar fabrica sau biroul de avocatură al tatălui îi așteaptă și-i constrâng chiar cu mult înainte de a deveni conștienți de ei înșiși. La alții, în schimb, procesul începe abia din liceu, când talentul pentru matematică îi împinge spre cariera unor fizicieni sau ingineri care au certitudinea valorii lor de piață; sau începe abia din facultate ori în primii ani de practicare a meseriei. Dar, oricum ar fi, fapt e că posesiunea care-i prescrie existența și care, la rândul ei, îi construiește structura conștiinței e pentru om o fatalitate într-o dublă privință: pe de-o parte, îi răpește disponibilitatea proprie, posibilitatea să o ia în orice clipă de la zero, ca să-și conceapă viața din proprie voință — independent de societate sau chiar împotriva ei; iar, pe de altă parte, dacă i se sustrage sau nu se lasă cumulată — ca posesiune

a unor mijloace economice ori a unei anume capacități, a „know-how“-ului cerut de societate și onorat prin valoarea sa de piață —, îl condamnă să rămână un loc social vacant, o formă vidă, care însă nu este disponibilitatea punctului zero, deoarece societatea a decis deja că el nu mai are dreptul să decidă.

Lumea lui „a avea“ admite tot mai puțin niște outsideri care se inventează pe sine de la o zi la alta.

Forța integratoare a lui „a avea“ e foarte mare. Posesiunea sau valoarea de piață a individului îl fac pe acesta să fie cu-atât mai docil cu cât ele sunt lanțuri purtate de om cu plăcere, ca niște podoabe.

A. este un jurnalist de patruzeci de ani care confecționează articole la comandă. Dexteritatea lui, condeiul „alert“ — cum îl apreciază clienții — i-au asigurat mărfii sale scrise o anume valoare de piață. Trăiește nu chiar luxos sau în siguranță, dar n-o duce rău și nici nu-i bântuit de spectrul sărăciei lucii. Scrie și vinde ce scrie, locuiește destul de confortabil, are o mașină, călătorește în vacanță. Seara, la culcare, îl mai năpădesc câteodată amintirile: locuia într-o mansardă, era un neica nimeni aflat în punctul zero. Nu-și închipuia pe-atunci că ceea ce scrie își va găsi vreodată un cumpărător și de aceea își însemna ce și cum dorea. Ce-l ținea în viață era orizontul vast: nefiind nimic, era totul. Potențialitatea lui era lumea întreagă, spațiul întreg. În domeniul potențialului, era deopotrivă revoluționar al lumii și haimana, proxenet și filozof. Era tânăr. Era tânăr la trup și ca număr de ani, și, dacă mai avea spațiul înaintea sa, asta se-ntâmpla fiindcă nu se acumulase

încă prea mult timp în el. Dar mai era tânăr și în privința existenței sale sociale — mai tânăr decât medicul de-o vârstă cu el, care tocmai își trimite la moarte primii pacienți, sau decât actorul care-și lipește în album primele cronici scrise despre el. Dar acum nu mai este tânăr. Acum el *este*, fiindcă *are*, oricât de puțin ar avea. Societatea i-a atribuit o vârstă socială, dându-i mai întâi de înțeles că nu-l rabdă pe veșnicul tinerel decât într-un ospiciu. Și-a dobândit, așadar, o vârstă socială și simte uneori cu-o spaimă adâncă că acceptă asta. Să fii contribuabil și-un bun cetățean căruia în casa scării vecinii îi răspund la salut! Suma unui număr de capitulări rușinoase îl umple în unele momente de-o mândrie neroadă. Se rușinează că a ajuns aici și că existența determinată de posesiune l-a privat de-o existență lipsită de posesiune, de-o existență a devenirii permanente. Apoi se-ntreabă dacă ar fi imaginabilă o ordine socială care să-l fi scutit de această victorie ridicolă care-i o tristă înfrângere — un sistem în care ființa să nu însemne „a avea“ și nici „a avea știință“ (poate pentru că „a avea știință“ nu este transferabil într-o categorie de posesiune), ci să rămână ființa a devenirii: a fi și a deveni laolaltă cu ceilalți, a căror privire să nu-l copleșească, ci, dimpotrivă, să-l ajute să reajungă, iar și iar, în punctul zero, pentru a se reconstitui plecând din nou de-aici. A. își pune toate aceste întrebări fără a găsi vreun răspuns și știe că probabil faptul că nu-l găsește a fost decis încă prin actele succesive ale capitulărilor și prin toate posesiunile sale. Oricât de neînsemnate ar fi lucrurile pe care le posedă, el s-a și topit în ele — și, pentru că deja le posedă, nu-i în stare să renunțe la posesie. Ca nenumărate

alte destine identice, are niște lanțuri de pierdut pe care le poartă cu ușurință și cu plăcere – podoabele existenței sale distruse, care și-a ruinat componenta umană construind-o pe cea socială. A îmbătrânit. Vina o poartă societatea. Vina o poartă el însuși în măsura în care s-a supus condițiilor societății, în loc să devină un bufon sau un Che Guevara care-și varsă sângele, murind.

Guevara, Gauguin, megalomanul din ospiciu și ruda lui îndepărtată din Café du Dôme – pe toți aceștia nu-i atinge acea privire a celorlalți ce reprezintă lumea posesiunii, după cum ea nu-i atinge nici pe nababii ale căror posesiuni sunt într-atât de uriașe, încât nu mai înseamnă nimic pentru ei și nu-i mai determină. Ali Khan a murit de tânăr într-un accident de mașină, iar ducele de Windsor va muri precum Christian Buddenbrook, ca moșneag-băiețandru. Ceilalți ating mai devreme sau mai târziu o vârstă socială, cei mai mulți dintre ei în momentul când se prezintă în fața societății ca niște producători-consumatori în care merită să investești. La un moment dat, ajung să aibă de apărat o proprietate, de oferit o știință pe care o posedă, trebuie să le poarte de grijă soțului sau soției și copiilor. Condiționați de posesiunile lor pe care vor să și le sporească sau doar să le păstreze – ambele mistuie tot omul din ei –, se căznesc din răspuțeri și într-o bună zi realizează punctul de cotitură al vieții lor, când existența lor întru posesiune a devenit irevocabilă: au ajuns oameni care îmbătrânesc. Ușile nu li se mai deschid. Cine îi mai adresează societății o întrebare primește răspunsul: fă ceea ce ai făcut și ieri, și alaltăieri, fă lucrurile pentru care te

califică trecutul tău – sau oprește-te și nu mai face nimic. Se caută: specialist bancar cu experiență care să preia filiala noastră, vârsta maximă patruzeci de ani; comerciant în textile, versat și cunoscător de limbă engleză, în scopul reorganizării întreprinderii noastre, cel mult patruzeci și cinci de ani; bărbat tânăr, dinamic, ambițios, harnic, amabil, energic, comis voiajor, șef de laborator, inginer, redactor, specialist în publicitate. Șeful de personal are privirea celui-lalt: el cere ca solicitantul postului să aibă nu doar vârsta socială corespunzătoare cu logica investiției, ci și experiență în meserie. Nu va angaja nici un începător de patruzeci de ani. Contemporanul X. – care de la vârsta de douăzeci și trei de ani și până la patruzeci de ani a tot socotit ratele de schimb valutar, a calculat timpul de lucru la munca în acord, a conceput desene publicitare sau a scris articole la comandă – va mai face același lucru vreme de încă două până la două decenii și jumătate. Uneori, când își mai ridică privirea din hârtiile lui, se-ntreabă: Oare tot așa va fi mereu? Și, dintr-odată, simte că-l încearcă spaima: așa va fi, chiar dacă nu veșnic, dar pentru încă o lungă veșnicie din existența personală; lungă pe cât îi vor mai îngădui creierul său uituc, membrele greoaie și prevederile legale în vigoare.

După care vine și ceea ce societatea numește pensia bine meritată, dar asta pentru unul înseamnă o pensie apreciazabilă de funcționar, iar pentru altul o pensie de mizerie, pentru amândoi însă vin ostracizarea din realitatea istorică, mereu în formare, și totodată întrebarea extrem de neliniștitoare: Când am trăit eu de fapt? Când am încetat să-mi

mai trăiesc viața ca pe un proces de continuă înnoire și permanentă contradicție? Din fericire, sunt rare momentele când începi să-ți pui asemenea întrebări.

Fie pensionar, fie un om încă „aflat în floarea vieții” și gesticulând febril, care-și sporește sau își apără avutul, contemporanul despre care vorbim acceptă verdictul pronunțat de societate asupra sa, adică vârsta lui socială. Se mulțumește cu un eu care, ce-i drept, nu se mai autodepășește, și totuși încă nu odihnește împăcat cu sine, căci moartea existențială – cuprinsă în resemnarea socială – rămâne la fel de inacceptabilă ca și cea fizică. Încă e ziuă, își spune fiecare, dorindu-și să acționeze ca om în putere. Dar s-a și lăsat noaptea mai înainte de a se fi lăsat cu adevărat, și omul nu mai poate acționa decât în felul în care societatea i-o cere, i-o îngăduie sau i-o interzice.

Se pot ridica aici unele obiecții, și mai ales aceasta: metafora cu noaptea care s-a lăsat e un clișeu jalnic; ba mai mult, nici măcar nu se potrivește. Oare capii și stâlpii societății nu sunt oameni în vârstă, ba chiar prea în vârstă, iar generația aflată *la putere* nu este a celor între cincizeci și cinci și șaptezeci de ani? Președinți de stat și premieri, profesori universitari, președinți de consilii administrative, membri ai Academiei, cu toții oameni influenți și în vârstă. Pe de altă parte, în ce privește măruntele existențe anonime, societatea e deja pregătită să le pună acestora la dispoziție locuri – dar asta nu-i decât o problemă de tehnică socială; pe viitor și pe măsură ce speranța de viață crește, li se va garanta sau barem li se va înlesni și lor o „viață cu sens”, o bătrânețe ce merită trăită.

Nu trebuie să ne dăm aere cu dramatismul vârstei și cu metaforismul amurgului. Zilele se lungesc pentru cei aflați la comandă, dar și pentru ceilalți din strânsură care joacă doar cum le cântă primii. În casa Tatălui nostru sunt multe locuințe, iar unele dintre ele arată ca niște aziluri de bătrâni bine îngrijite.

Dar un tânăr fizician spune: „Cei din domeniul nostru care se bucură de onorurile oficiale și de faima meritată sunt bărbații și femeile mai în vârstă, asta în timp ce descoperirile le facem *noi*, cei între douăzeci și cinci și treizeci și cinci de ani.” În spatele magnaților economiei – știți care: ăia cu părul coliliu și cu o indestructibilă putere de muncă, despre care ne tot relatează destoinicele ziare –, se află pe post de sufleori niște tineri străluciți: ei sunt cei care contează cu-adevărat și în fața inteligenței mai puternice a lor bătrânii se pleacă cu mai multă sau mai puțină grație. Sentința societății, care-i osândește pe oameni să rămână ce-au fost, li se aplică într-o măsură mai mare celor aparent puternici decât unor fitecine. Atât președintele nominal al unei mari întreprinderi industriale, care de mult și-a cedat puterea decizională unui grup de tineri colaboratori, cât și faimosul profesor al cărui intelect a fost întrecut de cel al asistentului său de treizeci de ani și care nu mai face decât să colecționeze distincții și doctorate onorifice – ambii își joacă rolul prescris la fel ca un oarecare prestigios rector moșnegit care în marile probleme naționale își rostește cu autoritate cuvântul neînduplecat, dar pe care te așteptai să-l auzi și care tocmai de aceea poate fi manipulat: și acesta din urmă, și cei dintâi sunt toți

prizonierii trecutului lor. Cei doi nu mai pun în mișcare nimic, asupra lor chiar s-a și lăsat noaptea din clișeul amintit, iar secretarii n-au decât să continue să le facă temele. Cât despre celălalt, n-are decât să tune precum Gorm Grymme⁸ și să fulgere precum Jupiter, dar vorba și fapta lui sunt legate de textul rolului politic pe care l-a mai jucat până acum, așa încât și deasupra capului său, pe care și-l poartă cu semeție, s-a lăsat noaptea, oricât ar fi ea de frumos luminată de stele.

Dar atunci ce-ar putea să mai spere anonimii, dacă societatea a și decretat care le e vârsta socială, gradul de îmbătrânire? Poștașul rămâne poștaș, la fel cum De Gaulle rămâne *l'homme historique*, atâta doar că-i mai lesne și convenabil să reprezinti propriul tău monument decât propria-ți nimicnicie. Dar, din clipa când nici măcar poștaș nu mai este, fiindu-i răpită chiar și posibilitatea de a considera înmânarea unei recomandate ca un act cu o importanță de stat, atunci nu-i rămâne decât să vadă cum se descurcă mai departe cu anii în care-și va face de lucru în grădina lui de zarzavat. O „existență cu sens”. Păi, tocmai. Societatea n-are decât să se îngrijească de el, oferindu-i asistență socială sau făcându-i rost de-o ocupație cu jumătate de normă, de care la fel de bine se poate lipsi. El nu-i atât de prost încât să nu știe că-i un simplu hatâr faptul că-l lasă să-și mai vadă de treabă și că, de fapt, este

⁸ Gorm Grymme – un bătrân rege al Danemarcei care a guvernat țara cu mână de fier și a jurat să ucidă pe oricine îi va aduce vestea morții fiului său – este eroul unei balade a scriitorului german Theodor Fontane.

o povară și o gură de hrănit inutilă. Poate că se vor îngriji de el, ceea ce, firește, e mai bine decât să-l lase în seama lui și-a pensioarei lui prăpădite. Dacă n-ar suna atât de arogant, dacă n-ar mirosi atât de pătrunzător a nerușinare reacționară, am spune că până și mizeria și izolarea lui socială sunt, barem, nedreptatea ce-i *aparține lui*, constituindu-i un eu al plângerii și acuzării, în vreme ce starea de asistat și aprovizionat îl ștampilează în propriii săi ochi drept un celălalt: drept o ființă a condiționării sociale totale, neînstare să-i mai provoace lumii din jur potrivnice nici măcar muștrări de conștiință.

Nu încap vreo îndoială asupra faptului că îmbătrânirea socială e în mod esențial condiționată și de lumea noastră a posesiunii. Ar fi însă absolut nepermis să reducem fenomenul îmbătrânirii și al bătrâneții în urma privirii celorlalți la doar câteva probleme fundamentale ale structurii sociale a economiei pieței și a profitului. Doar ne întâlnim tot mereu cu realitatea corpului – în cazul acesta, a corpului decrepit –, care nu doar îi conferă o culoare specifică calității subiective a îmbătrânirii, ci declanșează în mod primar și nemijlocit și efectele sociale. Omul nu devine mai frumos când îmbătrânește, a spus cândva Erich Kästner⁹ într-o poezie de-a sa inocentă. Pretutindeni și mereu rămâne valabilă aceeași vulgaritate de neîntrecut și ireductibilă mai departe. Omul nu devine nici mai frumos, nici mai iscusit și nici mai deștept, iar lumea – înțeleasă

⁹ Erich Kästner (1899–1974), scriitor și poet german plin de umor și sarcasm, autor, printre altele, al faimosului roman de tineret *Emil și detectivii*.

aici ca sumă statistică a părerilor, a sentimentelor, a reacțiilor individuale — o știe și i-o dă de înțeles celui ce îmbătrânește și bătrânului, care azi nu mai are nicidecum valoare de raritate și de aceea nici nu mai este moșneagul venerabil ca imagine a divinității. Cel ce îmbătrânește se urăște: urât e ceea ce lumea urăște. Celui ce îmbătrânește îi slăbesc forțele, devine slab, ceea ce în limbajul uzual echivalează cu un calificativ apreciativ, respectiv depreciativ: se vorbește despre o piesă de teatru slabă, la fel ca despre cursuri bursiere slabe, iar omului slab i se acordă tot pe-atât de puțină compasiune sinceră ca și piesei ratate sau cursului scăzut al hârtiilor de valoare. Celui ce îmbătrânește sau celui ce-a și ajuns bătrân îi sunt atribuite numeroase adjective care încep cu prefixul „in” sau „ne”: e incapabil de o performanță fizică considerabilă, e nepriceput, inapt să facă asta și aia, incorigibil, ineficace, nedorit, nesănătos, *ne*-tânăr. Silaba negativă de început, ca expresie a unei negații izvorând din temeuri emoționale profunde, o putem considera, dacă vrem, o *anulare* sau o nimicire a omului ce îmbătrânește de către societate. Dar societatea nu nimicește aici decât ceea ce poartă deja în frunte semnul nimicului și al cărui sugestiv semn prevestitor este declinul fizic. Dezgustul de netăgăduit, convertit în venerația tinerilor față de bătrâni, transformă onorabilitatea acestor oameni mai în vârstă într-o convenție palidă. Se prea poate ca în existență să se fi strecurat deja spaima în fața nimicului, rezistența împotriva neființei.

„Lumea” îl nimicește pe cel ce îmbătrânește, făcându-l invizibil pe străzi la fel ca pe notarul de provincie A., care

și-ar dori să hoinărească pe străzile Parisului, dar nu mai e în stare s-o facă, fiind negat de mulțimea care-l ignoră. Privirea celorlalți care trece prin el ca printr-o materie transparentă îl aneantizează. Drept care părăsește capitala, reîntorcându-se în orașelul său din Pirinei, căci insignifianța devine, în timp, insuportabilă — omul năzuiește mereu să existe pentru ceilalți. Asta-i tot ce-a mai vrut să povestească creatorul lui literar, romancierul Jean-Louis Curtis, despre aventura ratată a călătoriei sale. Cartea sa, *La Quarantaine*, trece sub tăcere fenomenul straniu că „lumea”, care-l condamnă pe A. la a fi invizibil, nici nu se compune exclusiv din oameni tineri — circulă destui oameni în vârstă pe bulevardele unde privirile goale îl aneantizează pe notar. E bine când omul care îmbătrânește își dă seama că societatea — oricum ar sta lucrurile în ce privește piramida demografică a vârstelor — își însușește judecata nimicitoare a tinerilor și a celor mai tineri și că în această privință onorurile acordate celor ce îmbătrânesc — private sau oficiale — nu schimbă cu nimic situația. Cel ce îmbătrânește este astfel nu numai pentru tineret, ci și pentru cei de-un leat cu el: la rândul lor, aceștia privesc spre tineri — chiar dacă tinerii nu le răspund cu nici o privire — și-i refuză orice solidaritate tovarășului de destin, căutând să se distanțeze de semnele negării existenței pe care i le citesc pe chip. Asta nu-nseamnă că îi iubesc pe tineri, ci doar că se agață de ei cu un dor absurd și cu o nemărturisită invidie. Împotriva sentinței pronunțate asupra omului ce îmbătrânește atât de tineri, cât și de bătrâni — dar totdeauna după legea tinereții și a groazei

ei în fața declinului – nu-i cu puțință să faci apel. Onorurile acordate atât de des oamenilor ce îmbătrânesc și bătrânilor sunt neputincioase și nu dovedesc nimic.

Nici chiar atunci când venerarea marelui bărbat bătrân se desfășoară cu tot ceremonialul, iar aplauzele îndelungi ale unor mâini tinere însoțesc curiozitatea bătrâneții la apariția ei.

A. se duce la una dintre prelegerile tot mai rare ale lui Jean-Paul Sartre, care cu douăzeci de ani mai înainte era zeul tinereții și căruia și astăzi îi place să apară cu predilecție în fața oamenilor tineri, din moment ce pentru el viitorul a fost dintotdeauna adevărata dimensiune a umanului, disprețuind atât căutarea timpului pierdut, cât și erotismul romantic al morții. „Le faux, c'est la mort” – așa a scris cândva, și de aceea cuvântul lui nu li se adresează celor cărora falsul le alterează deja privirea și le asprește vocea, ci, dimpotrivă, celor tineri, care încă mai sunt ceea ce promet să devină, care pășesc înspre lucrurile ce vor veni, înspre evenimentul în lume și spațiu la care se vor raporta ca să-și măsoare eul și să și-l constituie. În *auditorium maximum* al unei mari universități vest-europene, Sartre le vorbește studenților despre Tribunalul lui Russell. A. s-a-nființat și el acolo, dar nu atras de tematica despre care știe îndeajuns de multe, ci de dragul vorbitorului față de care nutrește de multă vreme un mare respect, transformat într-o intimitate foarte strânsă, de al cărei caracter unilateral abia dacă-și mai dă seama. A îmbătrânit împreună cu Sartre. De altfel, pe el, care-i mai tânăr, nu-l despart decât șapte ani amărăți de maestru; dar, pe măsură ce ei amândoi – filozoful

și cititorul-învățăcel – coboară scara vieții, acești șapte ani se reduc la un interval de timp neînsemnat, astfel încât A. se simte acum de-o vârstă cu conferențiarul. L-a văzut acum circa douăzeci de ani. Pe-atunci Sartre era încă tinerețea în persoană și le vorbea nu doar privind spre viitor, ci chiar în numele viitorului. Era la începuturile lui și totodată la apogeul faimei sale, existențialismul fiind la acea vreme ultimul cuvânt în ce privește istoria spiritului. N-au trecut de atunci decât ceva mai mult de două decenii. Filozoful din 1946 – dinspre care, în ciuda mult discutatei sale „urâtenii”, descrisă și de el însuși, emana totuși o puternică atracție fizică, ceva viril și plin de forță – a ajuns acum, Doamne-Dumnezeule, un domn debil și istovit, un bărbat îmbătrânit cu fața flască, palid-cenușie, cu trupul sfrijit și cu o voce hârâită pe care și-o forțează, ajuns bătrân din cauza timpului a cărui povară o poartă, așa încât, pentru câteva clipe, lui A. îi vine greu să-l recunoască pe Sartre cel din primăvara lui 1946.

E profund mișcat de un fapt absolut elementar și dintotdeauna știut, dar care îți apare tot mereu ca o noutate deplină: anume că un om poate ajunge așa. Ca toată lumea, A. știe și el că marele filozof, în onoarea căruia studenții se ridică acum de pe locurile lor, e foarte bolnav, așa încât vârsta biologică pesemne că e cu mult mai avansată decât cea cronologică, și de aceea, în acest caz, declinul fizic nu poate avea o valabilitate exemplară pentru vârsta unui om de șaiszeci și trei de ani. În timp ce conferențiarul, ca-ntotdeauna, vorbește cu o logică riguroasă, cu forța proprie formulării dialectic-ascuțite a evenimentului politic, pe

care-l bate-n cuiele unor poante brilante, și-n timp ce el justifică filozofic Tribunalul lui Russell împotriva războiului american din Vietnam, A. — care nu ascultă conferința decât cu o ureche distrată — descoperă dintr-odată că nu atât decrepitudinea fizică a filozofului e cea care-i provoacă o stare de duioșie dureroasă și resemnată, ci mai degrabă vârsta *socială* a lui Sartre. Filozoful dezmarginirii de sine a ajuns acum și el un prizonier — dar nu al faimei și renumelui său, despre care a vorbit la început prezentatorul conferinței, căci Sartre tocmai din încătușarea lor s-a eliberat, ci prizonier al timpului stratificat în el, astfel încât nu mai rostește decât textele rolului său de-o viață; nu mai este decât ceea ce a și realizat până acum, fiind condiționat de societate, care a făcut bilanțul operei și vieții sale și care-l forțează să nu fie nimeni altul decât Jean-Paul Sartre, cel care a scris aceste cărți, și nu altele, cel care în 1948 a întemeiat un partid politic care n-a ajuns nici măcar o sectă, cel care a refuzat Premiul Nobel și care, ca filozof al transgresiei, și-a fixat propriile-i granițe devenite acum netransgresibile, fiindcă deja a îmbătrânit: un bărbat care va mai trăi, poate, încă cincisprezece ani, dar poate numai cinci.

Vocea, din păcate cam hârâită, îndeamnă, analizează, demonstrează un intelect de-o ascutime nicidecum știrbită, comandă. Două mii și jumătate de oameni o ascultă cu atenția încordată la maximum. În mod vădit, vorbitorului nu-i vine ușor să stea în picioare. Își proptește când o mână, când alta în șolduri, foarte sus, de parcă ar vrea să ajute corpul să-și poarte propria povară. Părul, care în

urmă cu douăzeci de ani mai era arămiu și des, acum e sur și s-a rărit, doar câteva șuvițe răzlețe îi mai acoperă capul care chelește. Însă nici acest lucru nu-i esențial, își zice A., deși îi sporește tandrețea dureroasă, ca și cum s-ar afla el însuși acolo jos și ar trebui să-și sprijine povara trupului cu brațele proptite-n șold. Dar ceea ce-l impresionează și mai mult decât declinul fizic al marelui bărbat sau decât descoperirea că Sartre, chiar și îmbătrânind, tot Sartre trebuie să rămână — poate căuta, ce-i drept, să mențină trează amintirea lui Che Guevara, dar nu să mai devină un Che Guevara —, prin urmare, ceea ce-l face pe A. să resimtă necazurile propriei vârste este revelația că cele două mii și jumătate de tineri atenți și respectuoși îi răpesc bărbatului îmbătrânit colo jos ultimii săi ani de viață — prin simplul fapt că sunt tineri și că pășesc într-o lume ce le aparține lor și *numai lor*. Vor citi alte cărți decât cele ale lui Jean-Paul Sartre, altele și decât cele pe care le-a citit Jean-Paul Sartre. Vor locui într-o lume fără Sartre: într-o lume anti-Sartre care se dezmargineste, în timp ce imaginea, cuvântul și fapta celui care între timp a și murit vor fi la fel de împietrite și încremenite precum monumentul lui funerar. În acești tineri e-nșămânțat viitorul lor ca simplu fapt al tinereții, asta însemnând că sunt pregătiți să intre în posesia lumii și totodată să se topească în ea. Cum însă această lume a viitorului există fără Sartre în ei și-n proiectele lor de a face una sau alta, de a scrie cărți, de a urca la tribună, de a vedea filme și de a călători în Congo, purtând înlăuntrul lor lumea anti-Sartre, devin ei înșiși adversarii lui Sartre. — Iată-i cum se mai ridică o dată de pe băncile orânduite

ca într-un amfiteatru și aplaudă. N-au cum să știe că marele respect pe care i-l dovedesc bărbatului îmbătrânit, care-și strânge acum hârtiile îndreptându-și picioarele minuscule spre ieșire, e în fapt un act de de-precie și o sentință rea. Ar trebui să fie ei înșiși bătrâni ca să poată înțelege că respectul pe care îl dovedesc în fața a ceea ce-a *fost* și *este* se transformă în desconsiderare: căci contemplarea plină de deferență a ceea ce-a fost nu-ți mai îngăduie să crezi că fostul ar mai putea *deveni*. Omagiul lor e sumbru ca un necrolog, deja anticipează moartea filozofului. Aplauze. Bravo, bravo! Dar acum să ne întoarcem la noi înșine și să pășim în lume! Ce bătrân bun și mare! După el vor veni alții mai mari și mai buni, iar noi, tinerii, vom fi de față. — Sala imensă se golește.

Pe drumul spre casă, A. străbate orașul rece care s-a schimbat atât de mult cu noile sale străzi și clădiri, încât zilnic face un efort de orientare să n-o ia cu mașina pe străzile cu sens unic. E singur. Ba nu, în gând e cu Jean-Paul Sartre, care are aceeași vârstă socială ca și el, chiar dacă-i mai tânăr cu șapte ani tot mai sfrijiți. Spre deosebire de marele său camarad, care poate chiar în acest moment s-a culcat istovit în camera lui de hotel, el nu este un filozof renumit. Dar și el e deja ceea ce-a fost, iar tinerii care traversează acum strada, întorcându-se de la conferință, îi răpesc și lui lumea, pe care-s gata s-o transforme din a sa într-a lor. E plăcut să-i privești. Sunt ceva de groază. Pot fi și trebuie școliți. Dar mereu ți-e rușine de ei, de îmbrățișările lor, de cărțile pe care plănuiesc să le scrie, de partidele pe care le vor înființa. Ce simplu-i totul: societatea

ne prescrie o vârstă socială. Și ne distruge atunci când vârsta a atins nivelul la care se face bilanțul a ceea ce producem sau nu; și asta fiindcă societatea se supune legilor nescrise, mereu reînnoite, ale tineretului care are de partea sa devenirea și viitorul. Stingerea noastră socială la bătrânețe este decisă deja, fie că ne cheamă Sartre sau domnul X., fie că ne însoțesc aplauzele și luminile blițurilor, fie că străbatem anonim străzile orașului. Ne-am constituit ca oameni așa și-așa, avem asta și-aia — și-n felul ăsta am fost excluși din devenire. Viitorul s-a și încheiat. Eul nostru social ne este de-acum dat, oricât ne-ar plăcea atunci când suntem singuri să ne jucăm cu gândul la „adevăratul“ nostru eu fictiv. Oare nu mai putem opta decât între a fi Talleyrand la ospiciu sau marele pictor din Café du Dôme? Nu, nici gând.

Putem să evităm — și asta în sarcă cei mai mulți să facă întru fericirea senectuții lor ridicol însoțite — atât acceptarea sentinței, cât și un refuz deschis, și să ne refugiem în amăgirea de sine de care, firește, nu ne lăsăm niciodată păcăliți cu adevărat: în acest caz, nu vom fi nici distruși, nici alienați mintal, ci doar niște simpli oameni care îmbătrânesc sau sunt deja bătrâni, niște fitecine pierduți în uniformitatea normalității. Cum vă merge? Mulțumesc de întrebare: corespunzător cu vârsta și împrejurările! Un zâmbet fals al celui ce întreabă, un altul rușinat al celui întrebat. Lucrurile se aranjează într-un mod pasabil, cine-ar tăgădui-o? Plăcut impresionată fiindcă nu trebuie să-și facă scrupule, lumea vorbește de o atitudine pozitivă. Ni se pretinde să-mbătrânim cu demnitate — așa se cheamă —, fără revoltă,

fără jelanie, și-n cele din urmă ne conformăm acestei cerințe care face casă bună cu propria noastră slăbiciune și inerție.

Atitudinea pozitivă și îmbătrânirea demnă, fără jelanie, comportă două aspecte. Poți alerga cu limba scoasă după devenire și – asta-i unul dintre renghiurile favorite ale amăgirii de sine – „să rămâi tânăr cu tinerii”. Societatea cu toate instituțiile ei economice te ajută din răputeri în acest sens. Viața începe la patruzeci, la cincizeci de ani. „How to retire happily at fifty-five in California. Women can be sexually happy after the menopause.”¹⁰ Haina-l face pe om – purtați-vă ca un tânăr, și chiar așa veți fi. Aceeași societate care-l distruge pe cel ce îmbătrânește, vârandu-l în cămașa de forță a unei existențe imuabile sau eliminându-l de-a dreptul din procesul economic, îi cere să-și consume bătrânețea la fel cum și-a consumat cândva tinerețea. Ispita-i mare, căci cine-i dă curs până la urmă chiar reușește să mai înhațe ici-colo câteva firimituri de lume: unul se poartă tinerește și e în pas cu moda, se căsătorește cu o tinerică, horcăie dansând pe ritm de rap la șaizeci de ani; altul aleargă zor-nevoie în urma timpului și, dacă-i stă-n putință, chiar i-o ia înainte, demonstrând o penibilă încântare în fața cuceririi cosmosului, a copiilor obraznici și neascultători și a noilor romane care, chipurile, îl entuziasmează, deși în realitate simte nevoia de odihnă și de lecturi din Fontane¹¹. Procedând astfel, cei

¹⁰ În engleză în original: „Cum s-ajungi pensionar fericit în California de la vârsta de cincizeci și cinci de ani. Femeile pot trăi bucuriile sexualității și după menopauză.”

¹¹ Theodor Fontane (1819–1898), romancier și poet german, reprezentant însemnat al așa-numitului realism poetic; în românește a apărut, printre altele, și cel mai cunoscut roman al său, *Effi Briest*.

rămăși așa-zis tineri în toată splendoarea nu sunt nicidecum în asentimentul societății, dar s-au pus în acord cu fațada economică și publicitară a acesteia. Ei fac ceea ce le prescriu anunțurile, afișele, articolele de popularizare din ziare, dar și studiile sociologice serioase, care, la rândul lor, au fost întocmite și publicate pentru a servi aparatul și scopurile sale. Pare să fie tare benefic când ți se îngăduie să te supui. Și ce contează dacă ordinul dat e împotriva a ceea ce consideră comandantul că-i bine și dacă cine-l execută îl urmează împotriva a ceea ce-i spune propria rațiune.

„Atitudinea pozitivă” în fața îmbătrânirii poate avea și o cu totul altă alură. Care, ce-i drept, nu e validată de aparatul economic, dar prin tradiție a ajuns la onoruri: vorbim aici despre retragerea în idilă a celui ce îmbătrânește. În acest caz, persoana respectivă neagă nimicirea produsă de societate nu alergând și gâfâind în urma timpului, ci, dimpotrivă, adevărindu-i mersul grăbit prin aceea că i se sustrage. E frumos și bine să îmbătrânești. Am fost cândva tânăr – spune el – și știu despre ce vorbesc, acum sunt bătrân și tocmai de aceea cuvântul meu are greutate. Omul acesta și-a asigurat de mult o situație și și-o conservă cu grijă duioasă după principiul: „Lasă-mi, lume, pacea mea.”¹² E mulțumit că societatea îi acordă pacea nimicului, impunându-i să fie ceea ce este și a fost. Societatea nu mai așteaptă mare lucru de la el, ci doar atât: să repete acțiuni deja consumate și vorbe deja rostite până

¹² „Laß', o Welt, o laß' mich sein“ – primul vers dintr-o poezie a poetului german Eduard Mörike (1804–1875).

la secătuire – ce ușurare profundă! El spune că acum strânge roadele. Șade la fereastră cu chipul luminat de soare și se uită la lume ca printr-un ocean întors. Ceea ce vede agitându-se și ostenindu-se pe dinaintea sa e tare mărunț. *Les jeux sont faits*, nu-i nevoie să mai intre în joc și poate chibița liniștit, oferind sfaturi care nu-l costă nimic – în ceea ce-l privește, și-a făcut datoria, acum n-au decât s-arate și alții de ce-s în stare, iar el se uită fără invidie la cum se consumă. Doamne sfinte, cât de multe am mai văzut pe lume: tronuri care s-au prăbușit, țări nou apărute, filozofii cucerind lumea pentru a dispărea după două decenii, mode care vin și trec, oameni care se nasc și mor – trebuie să ai în vedere lucrurile mari, veșnice, și propria ta comoară pe care-o vei lua cu tine. Cel ce îmbătrânește în idilă acordă la fel de puțină atenție nimicirii prin societate ca și agitatul care se vrea tânăr: unul caută să se convingă că poate ajunge timpul din urmă ce năvălește peste el, celălalt pur și simplu neagă timpul, opunându-i poemul abstract al veșniciei. Ambii trăiesc în neadevăr și *mauvaise foi*.

Cine încearcă totuși să-și trăiască realitatea structurii sale de om care îmbătrânește, acela renunță, ce-i drept, la minciună, dar prin asta nu evită ambiguitatea care, în cele din urmă, va apărea inevitabil ca o contradicție deschisă. El își acceptă distrugerea, știind că acceptând-o nu se poate conserva pe sine decât prin revolta împotriva ei, dar că revolta sa – și tocmai în acest punct acceptarea rezidă în afirmarea irefutabilului – e condamnată la eșec. El spune *nu* în fața nimicirii și totodată spune *da*, fiindcă

numai în felul acesta, adică negând fără a avea vreo șansă, poate înfrunta ineluctabilul rămânând *el însuși*. Nu se pierde în uniformitatea unei normalități care te face să-ți pierzi sinele, nici nu-și caută refugiul într-un ospiciu și nici nu se amăgește cu masca tinereții ori cu idila împovărată de minciună a bătrâneții. El este exact ce-i prescrie societatea: este ceea ce este, un nimic; și tocmai pentru că recunoaște că-i un nimic – este ceva. El face ca negarea din privirea celorlalți să devină propria-i cauză și se ridică împotriva ei. Lucru cu neputință de realizat. E șansa lui și este, poate, singura posibilitate să îmbătrânească demn.

Să nu mai înțelegi lumea

Cine ajunge la acest prag – unul ceva mai iute, altul ceva mai târziu, unul înarmat cu franchețe, altul prins în autoamăgire, care totuși se dovedește întotdeauna a fi prea puțin rezistentă – va descoperi cândva că nu mai înțelege lumea. Acest aspect al îmbătrânirii sociale – îmbătrânirea *culturală* în sensul cel mai larg al cuvântului – se limpezește, de regulă, în decursul unui proces destul de lent, lipsit de dramatism, de percepții succesive. Deseori, mai întâi există doar un sentiment surd de repulsie împotriva a ceea ce omul care îmbătrânește numește în sine sa „jargonul cultural al epocii”; spunând asta, refuză să se întrebe dacă nu cumva el însuși vorbește un asemenea jargon – doar că unul deja învechit, și nu, cum îi place să-și închipuie, o limbă pură, adică *limba* pur și simplu. Simte o ușoară neplăcere când citește anumite reviste și cărți și, ridicând dezaprobatoresemnat din umeri, e ispitit să vorbească despre modă, snobism, tot felul de „isme”, fanfaronadă verbală, dar deseori se abține, fiindcă nimănui nu-i place să se izoleze într-o îndărătnicie retrogradă. Rezistența arhibanală împotriva a tot ce-i nou și neobișnuit – fenomen ce revine mereu în decursul istoriei

spiritului – n-are cum să nu-i fie cunoscută omului cultivat. Se prea poate să știe și ce s-a întâmplat în 1874 la Paris la prima expoziție a impresioniștilor, de ce a trebuit să se întâmple așa și de ce până la urmă rezistența împotriva lui Monet și a prietenilor săi s-a stins, lăsând în urmă o senzație de jenă.

Și totuși, astăzi nu-i va fi ușor să convertească neplăcerea în fața letrismului, a infra- și ultraletrismului, într-o toleranță ostentativă, care, la rândul ei, nu-i decât o formă a lipsei de înțelegere. Iar recalcitranta celui ce îmbătrânește nu se limitează doar la fenomenele culturale care-i cer un efort intelectual și o conversie a sensibilității sale, ci se extinde chiar și asupra celor mai neimportante procese evolutive, ca, de pildă, cele din domeniul modei vestimentare.

De câte ori răsfoiește revistele de modă, A. – deși știe bine că-și va comanda rochiile următoare, conformându-se cu justă moderație cerințelor modei –, resimte la vederea noilor modele, ce i se par absurde, o nemulțumire pronunțată. Și, de data asta, în mod vădit A. e neplăcut impresionată de extravaganta năucitoare a modelelor; drept care răsfoiește iar prin albumul ei cu fotografii vechi – doar a mai făcut-o și cu alte ocazii – pentru a regăsi rochiile cu adevărat drăguțe de altădată, cum crede ea, care-i veneau atât de bine, spre deosebire de creațiile iritante pe care creatorii de modă le propun în acest an. Dar chiar de la prima privire aruncată asupra micuțelor fotografii de la sfârșitul anilor '30, se-ntâmplă iar ceea ce bănuia dinainte de a deschide albumul, dar nu voia să recunoască în ciuda presimțirii ei, deși din propria experiență știa cum stau

lucrurile: moda din anii tinereții, moda *ei* — o parte esențială a eului ei construit de amintire — i se pare ceva absolut imposibil, o modă cel puțin la fel de grotescă precum creațiile cu care va trebui să se împace în sezonul următor. Iat-o sub un copac. Părul moale, cu onduleuri regulate, îi încadrează obrazii, fusta îi ajunge aproape până la glezne, poartă o jachetică cu umerii croiți ridicol de concav și căptușiți, o pălărie moale de nedescris, pleoștită, având o privire galeșă ca de văcuță, crede ea clătinând din cap. Cum de ei și altora le-a plăcut pe-atunci așa ceva? Dar a putut afla cum până și cele mai banale succesiuni de evenimente nu decurg niciodată simplu. Dacă treaba ar sta exclusiv așa cum omul o spune și-o repetă fără a reflecta — și anume că lucrurile demodate sunt caraghioase și penibile fiindcă-s vechi și cunoscute și fiindcă omul a fost de față atunci când timpul a trecut cu tăvălugul peste ele, spre deosebire de lucrurile istorice, vechi și necunoscute, la a căror tristă capitulare omul nu a asistat —, dacă într-adevăr așa este, ar fi inexplicabil de ce lucrul care și-a trăit traiul își pierde imediat orice urmă de ridicol atunci când nu doar te uiți la el, ci ți-l și *amintești*. A. închide brusc albumul, închide ochii, se cufundă în cele de altădată: toca micuță, jacheta vătuită, fusta până la glezne — ochiul minții le redescoperă și le cercetează ca fiind ale ei, iar când își recompune privirea galeșă de-atunci, A. e din nou pe deplin conștientă de efectul ei șarmant. Onduleurile ce-i încadrează obrazii, pe care A. își închipuie dintr-odată că le poate pipăi, și-au recâștigat farmecul lor din 1938. Rana s-a vindecat. A. se poate lăsa iar cuprinsă de

repulsia față de noile modele, repulsie la care mai întâi renunțase, privind stânjenită vechile fotografii. Bineînțeles că-i va recomanda croitoresei ei creațiile la modă ca pe o sursă de inspirație, dar își va purta noile rochii împotriva propriilor convingeri, ca și cum ar face o concesie societății, din păcate. Dar, indiferent de hainele ei în pas cu moda, va rămâne fetița de-atunci — și se va feri de fotografiile ce-i pun sub semnul îndoielii conștiința de sine: ele îi arată moda de atunci răsfrântă, alterată, transformată de privirea de azi; numai în *amintire* garderoba de ieri își redobândește autenticitatea. Irealitatea unui eveniment ce nu poate fi transferat din caracterul obiectiv-fizic al procesului cerebral în existența subiectivă a contemplării încărcate de amintire e mai reală decât realitatea palpabilă a fotografiei.

Asta nu spune încă nimic despre înstrăinarea culturală a celui ce îmbătrânește, despre mânia îndârjită clocotind în el — în ciuda unei reflecții mature — împotriva noului ce-l ia cu asalt. Dar poate că astfel își ia un avânt. Putem să facem abstracție de experiența lui A. — această experiență într-un tot banal pe care orice om care îmbătrânește o poate reproduce oricând după cum pofteste — și să ne îndreptăm atenția asupra lucrurilor fundamentale ce se-ascund aici. Atunci când răsfoiește prin albumul ei de fotografii, A. vede moda de-atunci în cadrul sistemului actual de semne, în care ea rămâne prinsă în ciuda rezistenței opuse, iar în procesul amintirii ea raportează elementele modei actuale la sistemul de semne de odinioară în care, de asemenea, a rămas prinsă, de vreme ce și-a alcătuit eul din reminiscențe.

Alienarea culturală a celui ce îmbătrânește nu poate fi înțeleasă altfel decât prin prisma dificultății de a se descurca într-o ordine necunoscută de semne, ba chiar de semnale cu totul noi. Călătorind pentru prima oară într-o Anglie pe vremea când semnele de circulație încă nu corespundeau peste tot cu cele continentale, șoferul își pierde orice siguranță și conduce încet și cu teamă; la fel i se întâmplă și celui ce îmbătrânește când bâjbâie printre semnele culturale ale epocii. O coapsă feminină dezvelită pe jumătate continuă să aibă pentru A., când se simte dezorientată în fața modei de sezon, aceeași semnificație pe care a avut-o și în tinerețea ei: o disponibilitate erotică, mărturisită provocator, și, prin urmare – judecând iar în conformitate cu sintaxa de semne din acea vreme –, o indecență. Dar în sistemul actual semnele sunt altfel orânduite. Coapsa dezvelită nu mai este o mărturie a disponibilității erotice; iar aceasta, la rândul ei, nu mai înseamnă provocare; iar provocarea nu mai poate fi asociată cu indecența. Fiindcă ceea ce numim sensul unui semn poate nu este neapărat lucrul desemnat, ci mai degrabă relația semnului cu alte semne, iar un sistem încărcat de semnificații e alcătuit din relațiile dintre fiecare semn cu oricare altul.

În măsura în care cel ce îmbătrânește încearcă să situeze fenomenele culturale ale acestui timp recurgând la punctele de reper ale trecutului – care a fost timpul *său*, fiindcă îi promitea viitorul, lumea și spațiul –, el se înstrăinează de epoca sa. Înstrăinarea i se manifestă sub formă de nesiguranță, iar aceasta se obiectivează în nemulțumire și-ntr-un refuz neputincios. Un sexagenar care urmărește astăzi

discuțiile intelectuale va fi înclinat să considere conflictul cu privire la raționalism–iraționalism, disputa Bergson–Benda, drept problema cardinală ce separă spiritele. Descoperind cum marxiștii – pe care, la urma urmelor, i-a socotit mereu, și pe bună dreptate, ostașii armatei raționaliste – se declară acum cu jumătate de gură în favoarea lui Heidegger, spiritul timpului n-are cum să nu i se pară eronat, ba chiar literalmente dez-axat: matematica filozofică a epocii sale devine astfel o vrăjitoarească tablă a înmulțirii. Aceeași neliniște, ba chiar panică, îl cuprinde atunci când vede că într-un film contemporan *flash-back*-ul nu mai are nici o logică temporală, iar el, pierdut în noul sistem de semne, nu doar că nu mai e în stare să aprecieze estetic filmul, ci îi este teribil de greu și să urmărească acțiunea – care, ce-i drept, în destule privințe nici nu mai poate fi socotită acțiune în sensul sintaxei de semne de odinioară. La fel cum cel ce îmbătrânește se orientează cu dificultate într-un oraș care de la un an la altul, de la o lună la alta își modifică topografia și la fel cum vechiul său atlas al lumii nu-i mai slujește la nimic, din moment ce încă de mult fostele colonii britanice și franceze au devenit noi state independente cu nume pe care memoria sa nu le reține decât cu greu, tot astfel el rătăcește disperat prin hățișul noilor desfășurări melodice, instrumentale sau concrete, și al noilor împreunări de cuvinte și fraze. Trebuie să ai răbdare cu el – atât cu incapacitatea de înțelegere a noilor structuri poetice, vădindu-se în încăpățânarea-i reacționară, cât și cu toleranța și susținerea lui zorită, dar ilegală, a tot ceea ce-i iese nou în cale, izvorâtă din aceeași neînțelegere.

Mai înainte de toate, ar trebui să reflectăm la faptul că în interiorul contemporaneității sistemele de semne sunt extrem de diferite. Firește, în urma unui complicat proces de distribuire a ponderilor, mereu se întronează și un suprasistem. În zilele noastre, acesta acordă întâietate structuralismului în fața existențialismului, la fel și nou-lui roman, eliberat de cronologie și de constrângerea de a da contur personajelor, în fața romanului realist, și, de asemenea, consideră marxismul unui Marcuse, de inspirație preponderent hegeliană, ca fiindu-i superior celui kantian al lui Max Adler. Noțiuni precum *cinemaul lui papă*¹³ au pătruns până și în presa cotidiană, iar cel ce îmbătrânește le folosește și el, acceptând implicit – chiar dacă o face cu neplăcere și neîncredere – ierarhia valorică inerentă lor. În interiorul suprasistemului ce guvernează într-o anumită perioadă – parțial în contradicție cu acesta, dar niciodată cu totul independent de el –, se formează o serie de sisteme speciale care se intersectează și sunt din punct de vedere estetic niște alcătuiuri labile într-ale gustului, iar din punct de vedere rațional-intelectual, în egală măsură niște scheme intelectuale laxe și neclare. Cine trăiește spiritual în sistemul neopozitivismului se orientează în funcție de alte repere decât structuralistul, iar acesta, la rândul său, folosește alte criterii de raportare nu numai decât primul,

¹³ Sub acest titlu a fost prezentat în cadrul unei conferințe de presă cu prilejul Festivalului de scurt-metraj de la Oberhausen, din februarie 1962, manifestul unui grup de cinești, care a marcat nașterea a ceea ce avea să se numească mai târziu „tânărul film vest-german“.

ci și decât marxistul, existențialistul sau fenomenologul. Ce au însă toți în comun e faptul că nu depind nicidecum de sistemele învechite: le este străină și indiferentă ceea ce pe la începutul secolului se numea *Lebensphilosophie*¹⁴ („filozofia vieții”), și, ca atare, ei se mișcă toți înlăuntrul epocii lor luate în întregul ei. Cu cât un sistem e mai cuprinzător, cu atât el devine mai abstract și totodată mai nediferențiat pentru subiect. Suprasistemul sau sistemul epocii are în mai mică măsură un impact direct asupra individului decât forma de organizare mai strâmtă în care e inserat acesta. Pe structuralist îl interesează conceptele filozofiei pe care și-a ales-o mai mult decât cele ale marxismului, dar, împreună cu marxistul, are acces la sistemul marxist mai ușor decât la sistemul lui Theodor Lessing¹⁵ sau Ludwig Klages¹⁶. Sistemul cel mai îngust și mai concret e, desigur, totdeauna cel individual, al cărui centru nu este nici „Zeitgeist“-ul, nici cutare sau cutare doctrină, ci *individul* însuși, în persoană: prin urmare, aici referințele se transformă în fapte psihice, apar colorate emoțional, dobândesc o densitate existențială.

¹⁴ Curent filozofic din secolul al XIX-lea, reprezentat în Franța de Henri Bergson și în Germania de Wilhelm Dilthey, care se opunea științelor naturale și accentuării unilaterale a raționalității. Viața în integralitatea ei nu poate fi înțeleasă și explicată exclusiv prin noțiuni și prin logică, ci și prin elemente neraționale și creatoare.

¹⁵ Theodor Lessing (1872–1933), filozof evreu-german puternic influențat de *Lebensphilosophie* a lui Ludwig Klages și unul dintre cei mai cunoscuți publiciști politici ai Republicii de la Weimar.

¹⁶ Ludwig Klages (1872–1956), filozof (*Lebensphilosophie*) și psiholog german, întemeietorul grafologiei științifice.

Dat fiind că fiecare individ e centrul unui anumit sistem de semne, iar centrul de referință al sistemului îl reprezintă propria-i existență care i-a ordonat punctele de referință în acest fel anume, și nu într-altul — de aceea celui ce îmbătrânește îi și este atât de greu să înțeleagă semnele unei epoci născute, ce-i drept, sub ochii săi, dar tot mai puțin determinată de el. Va întâmpina oarecare dificultăți dacă va considera drept neînsemnate, respectiv drept interesante doar din punct de vedere istoric discuțiile lui Ulrich cu prietenul său Walter din *Omul fără însușiri*, ori acele *operationes spirituales* ale domnilor Naphta și Settembrini, ori anticlericalismul lui Jean Barois. Sau i se va întâmpla la fel ca lui A. atunci când contemplă vechile ei fotografii: poate că va zâmbi un pic la disputele pe care le poartă iezuitul evreu și francmasonul italian în aerul rarefiat al sanatoriu-lui Davos, când tocmai a trecut de la lectura unui dialectician modern la cei doi, dar, de îndată ce-l va fi dat uitării pe dialecticianul contemporan fie și pentru câteva minute — la fel cum a procedat A. cu moda din 1938 —, va trăi debaterile lor *amintindu-și-le* ca fiind în continuare esențiale și, în cele din urmă, va socoti șiretenia dialectică de azi o inutilă pălăvrăgeală așa-zis profundă sau elevată. Căci tocmai cel mai strâmt dintre sisteme — și anume cel al cărui centru generator de forță și de ordine este eul său — e constituentul acestui eu: fiecare relație, fiecare figură a acestui sistem reprezintă o bucată din el însuși. Prin urmare, dacă lucrurile stau astfel — adică pentru cel ce îmbătrânește, supra-sistemul epocii sale, precum și majoritatea infrasistemelor formate înăuntrul epocii nu mai conțin decât elemente

puternic modificate ale sistemului său personal —, atunci înstrăinarea sa devine totală, iar căile de ieșire ce-i mai rămân îl duc în înstrăinări tot mai profunde. În caz că le răspunde sistemelor date printr-un refuz concis — haida-de, ce se numește azi filozofie e vorbărie goală; ce ni se oferă drept pictură e-o jalnică zmângăleală; iar ce se pretinde a fi poezie e-o șarlatanerie cu aere anarhiste —, atunci el iese din epoca sa, rupându-se de lume și devenind un ins anapoda. Dacă însă caută s-accepte noile sisteme — lucru pentru care va trebui totdeauna să plătească prețul demolării sistemului său individual —, atunci renunță la ceea ce ieri îi mai era propriu, devenind el însuși, adică, pentru a fi exacti, impropriu, și la această afacere dubioasă nu poate conta nici măcar pe faptul că cei pe care se sprijină sistemul la putere îi vor recunoaște vreun merit; fiindcă aceștia vor spune, pe bună dreptate, că intențiile lui sunt, firește, foarte bune și că pentru vârsta lui e „receptiv“, dar că neapărat îi lipsește înțelegerea corectă a fenomenelor. Iar asta-i îndeajuns de adevărat. Noile semne și relațiile lor sunt totdeauna pe deplin valabile și accesibile doar pentru cel ce este implicat el însuși în crearea și ordonarea lor — ele neputând fi învățate decât pe măsură ce se creează. Oaspetele străin de altădată se va descurca mereu doar cu dificultate printre ele, la fel ca șoferul care dă peste semne de circulație necunoscute.

De multă vreme A. se străduiește să țină pasul cu acel critic literar modern pe cât de deștept, pe-atât de vehement, care, fără a sta mult pe gânduri, l-a declarat pe

unul dintre scriitorii îndrăgiți de A. în tinerețea sa – elvețianul Hermann Hesse, originar din Suabia – un producător de kitsch. Bun, e-adevărat că nici el, A., nu i-a rămas întru totul loial bietului Hesse, iar de-ar fi să recitească azi cum Demian și prietenul lui romantic, Pistorius, priveau duși pe gânduri jăraticul din sobă, probabil că ar găsi și el lectura asta ridicolă. Dragostea lui Peter Camenzind¹⁷ pentru Rösi Girtanner, fata unui burghez, i se pare destul de filistină; cât despre Harry Haller¹⁸, „lupul de stepă” – când i se mai întâmplă să deschidă azi cartea –, și pasiunea ce-o nutrește acesta pentru Hermina lui androgină, e cert că-i o poveste deopotrivă plină de ifose și comică. Pentru numele lui Dumnezeu, aici un ins de cincizeci de ani descoperă tardiv că-i o plăcere să te culci cu-o fetișcană nostimă – zău că nu era nevoie să facă atâta caz de toată povestea asta banală. Dar, pe de altă parte, să aplici cu-atâta ușurință cuvântul „kitsch”, lui A. asta i se pare un demers cam riscant. Ar vrea să-și dea brânci și să se-arate de o vehemență critică mai modernă, dar totodată să-i recomande criticului acea toleranță față de lucrurile vechi, pe care el însuși e gata s-o dovedească față de lucrurile noi; cu toate astea, știe și el că toleranță nu-i egal cu toleranță și că noutatea are mereu dreptatea de partea ei, pentru simplul fapt că deține o poziție mai avansată în timp. Cum stau însă lucrurile cu kitsch-ul și cu

¹⁷ *Peter Camenzind* (1904) e primul roman scris de Hermann Hesse, iar prima iubire (secretă) a eroului titular e Rösi Girtanner.

¹⁸ Eroul principal și alter-ego-ul lui Hermann Hesse din romanul *Lupul de stepă*.

îmbătrânirea culturală? – se-ntreabă A. Oare se-ntâmplă la fel ca-n modă, unde creația de ieri – pentru că, din păcate, e de ieri – e numai și numai din acest motiv, care în mod vădit e întru totul suficient, penibilă și caraghioasă, o rușine chinuitoare? Probabil. În orice caz, e frapant cum și în modă, și în estetica literară, caracterul istoric – chiar și neconsfințit printr-o cultură transmisă prin tradiție – nu e supus acestui proces: Lohenstein și Hofmannswaldau¹⁹ sunt bizari, dar la fel de puțin caraghioși ca și felul de a se împăuna al modei masculine renascentiste. Râsete și o penibilitate rușinată, deci kitsch, asta-i totdeauna – așa își zice A. – ceea ce ieri a mai fost perceput ca ultimul răcnet în modă. Și Hesse, și adjectivul *desfătat*²⁰ (cu sensul de „încântător”) au astăzi un iz ridicol pentru că sunt de ieri și pentru că ieri s-au bucurat de popularitate, asta însemnând că s-au tocit prin folosire masivă și s-au depreciat. Kafka, cel care chiar în perioada în care Hesse se lăsa în voia *desfătării* își scria grozăviile sale reci, n-a fost afectat de procesul de transformare în kitsch – proces care e totdeauna unul istoric chiar și când vorbim de kitsch-ul contemporan. Și asta nu pentru că opera lui e construită din elemente atât de diferite de cele ale lui Hesse – oare chiar sunt astfel și e o pură coincidență faptul că tocmai Hesse a atras printre primii atenția asupra lui Kafka? –, ci pentru că, spre deosebire de elvețianul suab, praghezul n-a fost niciodată un fenomen la modă pentru contemporani.

¹⁹ Scriitori germani din secolul al XVII-lea, reprezentanți ai barocului; cel de-al doilea trece drept întemeietorul „stilului galant”.

²⁰ În germană, *bold*, cuvânt ieșit din uzul curent.

Moda lui Kafka n-a apărut decât atunci când Kafka n-a mai existat; și de aceea ea a putut apărea luându-și alura unei antimode, constituindu-se deopotrivă istoric și arătând spre viitor.

Faptul că A. încearcă să-și actualizeze cât se poate de bine mersul unor transformări estetice și intelectuale, să-și legitimeze istoric inactualitatea lui culturală — căci e cert incurabil de inactual, de vreme ce înțelege cu creierul, ce-i drept, caracterul kitsch al „desfătătorului“, dar nu reușește să-l și simtă —, asta nu-i ușurează situația decât într-un mod destul de abstract și teoretic. Așa că mai întâi nu se îndoiește de faptul că acel critic literar a apucat-o pe căi greșite, fiindcă nu și-a dat niciodată osteneala să cerceteze ce fel de relații existau între cuvântul „desfătător“ și celelalte semne din interiorul sistemului în care era la el acasă tânărul Hesse. Cum decurgeau liniile relaționale dintre adjectivul incriminat și fiecare dintre componentele estetice ale limbajului cotidian din epocă, ale modei vestimentare, ale limbajului liric din manualele școlare, dar și ale celui alt limbaj liric care pe-atunci era „modern“, ale structurilor sonore și plastice uzuale? Tinerele fete à la Rösi Girtanner cântau la pian *Foșnetul primăverii* al lui Sinding²¹. Liliencron²² era un autor citit. Storm²³ nu murise de multă vreme. „Desfătător“ încă nu ajunsese desfătător, la fel cum

²¹ Christian August Sinding (1856–1941), compozitor norvegian.

²² Detlev von Liliencron (1844–1909), poet, prozator și dramaturg german.

²³ Theodor Storm (1817–1888), important poet și prozator realist german.

și Hesse era tot pe-atât de puțin Hesse pe cât era și Hölderlin cel de la 1800 Hölderlin. — A. își zice: La toate acestea criticul nostru preaenergic pare că nu s-a prea gândit atunci când și-a pronunțat atât de sever sentința dreaptă sau nedreaptă cu privire la niște semne care n-aveau sens decât în interiorul unei clase de semne. Și totuși, nu-l putem ignora pur și simplu pe judecătorul critic al lui Hesse: ca om al epocii sale, el și-a exercitat competența contribuind la construcția sistemului de semne contemporan și punând semnele lui Hesse în noi relații, reevaluându-le și modificându-le astfel. Demersul său nu este unul interzis, fiindcă sistemele nu sunt statice, ci se află într-un proces de permanentă înnoire. „Desfătător“ și Hesse, Hölderlin și *zidurile mute în bătaia vântului*²⁴, Dehmel, dacă tot e să fie, și al său *djaglioni gleia klirrlala*²⁵ — toate astea ajung de la un an la altul în noi sisteme de semne, modificându-și semnificația. În acest caz, criticul a acționat ca interpret de semne, dând sau luând noima acestora. Trebuie lăsat s-o facă.

Asta-n orice caz. Pe A. nu-l întreabă nimeni dacă acceptă sau nu un anume procedeu. Reflecțiile sale — șiruri de gânduri ale unui om care îmbătrânește — se frâng, ajungând la un prag de gândire unde e nevoit să recunoască faptul că, deși acea minte critică ascuțită nu are în toate dreptate, el însuși, A., nu va avea niciodată dreptate împotriva aceleia.

²⁴ Versul holderlinian din poezia *Hälfte des Lebens* [Jumătatea vieții]: „Die Mauern stehn / Sprachlos und kalt, im Winde / Klirren die Fahnen“.

²⁵ Vers dintr-o poezie de pahar (*Mein Trinklied*) a poetului Richard Dehmel (1863–1920).

Căci pentru el fenomenele perimate au o semnificație specială de neșters: ele reprezintă semne înlăuntrul sistemului său individual. Încrângăturile lor de relații se leagă nu doar de niște puncte de referință ce pot fi fixate intersubiectiv – adică „desfătător“ nu se leagă exclusiv de fetele care cântă la pian *Foșnetul primăverii* al lui Sinding sau de articolele publicate pe-atunci în vechea *Neue Rundschau*²⁶ –, ci și de anumite circumstanțe dintre cele mai personale, de case, străzi, orașe unde locuia pe vremea când citea despre „desfătări“ și „djaglioni“, de fete pe care le iubise, desigur, și, pe lângă asta, de lucruri cu mult mai mărunte: de costumele pe care le purta pe-atunci, de cafenelele pe care le frecventa. E pur și simplu imposibil să te eliberezi din sistemul individual al cărui parfum de viață îl cari de-a lungul anilor după tine. Dintr-odată, A. manifestă înțelegere pentru faptul că fostul avangardist Ernest Ansermet a scris o carte ultrareacționară împotriva muzicii seriale. Pri-cepe și rușinoasa scenă la care a asistat atunci când bătrânul Kokoschka, rebelul de odinioară, a debitat adevărate enormități despre pictura modernă. Pe cât de puțin reușește el însuși, care-i cu mult mai tânăr decât Kokoschka și Ansermet, să se desprindă de „desfătare“ – adică pe cât de puțin reușește să insereze „desfătarea“ într-o nouă clasă de semne, de vreme ce ele, ca semne ale sistemului său individual, s-au contopit cu persoana lui –, tot pe-atât de puțin puteau crede și marele dirijor, și pictorul că avangarda lor de la 1910 nu cucerise un teritoriu ultim, de nedepășit.

²⁶ *Neue Rundschau*, una dintre cele mai vechi reviste de cultură din Europa, înființată în 1890 sub egida editurii germane S. Fischer.

Își spune că poate, ce-i drept – numai să-și dea osteneala! –, să-nvețe noile semne, să cuprindă cu privirea sistemele de azi, chiar dacă nu pe toate. Poezia: ea nu s-a sfârșit cu Liliencron pe care l-a iubit la șaisprezece ani, nici cu Rilke pe care l-a citit ceva mai târziu, nici cu Heym, Trakl, Werfel, Ehrenstein care i-au urmat, devenind elemente ale sistemului său individual. Totul a mers și va merge mai departe. Dar în fața lui iată o poezie: „him hanfang war das wort hund das wort war bei / gott hund gott war das wort hund das wort hist fleisch / geworden hund hat hunter huns gewohnt...“, iar după câteva variații stupefiante sfârșește apoi cu versurile: „...schim schan schlang schar das wort schlund schasch wort / schar schlei schlott schund flott war flott war das wort schund / schasch fort schist schleisch scheschlorden schund / schat schlunter schluns scheschloht“²⁷. Ei, da. Țsta nu-i nici netrebnic, nici nelegiuit; și nici vreo noutate atât de mare încât să te iei cu mâinile de cap și să rămâi buimac. Pe fața lui A. nu s-a întipărit rânetul unui burtă-verde, nici vreo expresie de indignare conservatoare. A mai citit ici-colo niște scrieri teoretice care i-au deslușit barem pe jumătate sintaxa unor asemenea semne. Își dă osteneala în mod cinstit. Dar osteneala-i zadarnică și nu reușește defel să se-mprietenească cu „schlunter schluns“ (vai, unde-a pierit acel

²⁷ Este vorba de poezia „concretă“ a austriacului Ernst Jandl (1925–2000) *Râie progresivă*, construită la început după principiul introducerii unui „h“ la începutul unor cuvinte, apoi și a altor litere – textul inițial fiind un pasaj din Biblie, care, în urma alterării succesive, devine de nerecunoscut.

„djaglioni“ de altădat’?). Și deodată îi devine limpede un fapt tulburător: în cazul celui ce-mbătrânește, nu doar trupul i se transformă dintr-un purtător într-un împovărat, în povară; ci și cultura – la fel ca inima deficitară, ca stomacul sensibil, ca organele de masticare slăbite – ajunge să fie chin și anevoință. Și e deosebit de chinuitor când trebuie să-nveți zilnic noi semne și sisteme. Nu i-a fost prea lesne să deslușească între 1945 și 1948 harta spirituală a existențialismului francez. Și, de cum s-a asigurat c-a învățat-o, a și trebuit să descopere că locurile comune înscrise pe această hartă deja nu mai erau recunoscute, că fuseseră marcate noi frontiere. Lacan, Foucault, Althusser erau pe punctul să inventeze sisteme de semne și să decreteze codice pe care A. s-a declarat incapabil să le traducă în semne sartriene. Pentru cel ce vorbește Proust, e foarte dificil să reînvețe să vorbească Le Clézio. E drept că, dacă-și asumă efortul de a studia scrieri estetice, va reuși mai mult sau mai puțin să se descurce cu „schasch fort schist schleich“. Iar când întâlnește asemenea lucruri, își spune: jos pălăria! – cu sentimentul unui respect deprimat și având conștiința propriei inactualități. Dar se simte mai bine când nu le întâlnește. Căci, asemenea muntelui pe care nu mai e în stare să-l urce și care de aceea e negarea persoanei sale, sistemul de semne al culturii moderne îi apare ca o negare a eului său: ce-i drept, își va putea spune atunci că negativiștii au dreptate în fața lui, la fel cum și romanticii aveau dreptate – dreptatea mersului vremii – în fața bătrânului, a paraponisului Goethe, dar firește că n-are de ce să-l bucure distrugerea individualității sale, care merge mână

în mână cu demolarea sistemelor lui de semne. El va trebui să respingă ceea ce scurgerea vremii – pe care-o poți numi progres sau nu, că tot nu contează – a dat deoparte, a băgat în mormânt. N-are nici un chef să ia parte la voiosul praznic.

Și, la fel cum tovarășa lui de vârstă pune deoparte albumul de fotografii vechi, își închide ochii și în procesul amintirii izbutește să se lase iar fermecată de semnele unei mode perimate funcționând în cadrul tuturor sistemelor de semne de ieri, tot astfel recită și A. din memorie versurile lui Dehmel, de care astăzi nimeni nu mai vrea să audă. De altfel, o face cu muștrări de conștiință, căci știe că nu mai e mare scofală de capul acestui „djaglioni“, și pe deasupra are și un oarecare sentiment de mâhnire că se poartă ca nebunul bătrân care cu ochii umezi fredonează șlagăre din tinerețea lui.

Existența culturală a omului reprezintă o formă a existenței sale sociale. Prin urmare, ceea ce-i valabil pentru existența lui socială în totalitatea ei are putere de lege și pentru posibilitățile sale culturale. La un moment dat precis, sau mai degrabă imprecis, care survine de la caz la caz în funcție de existența unor raporturi speciale în acel moment, el nu mai e decât ceea ce deja este. Atunci s-a isprăvit cu șansele depășirii de sine culturale. Cantitatea elementelor culturale deja acumulate, care-i determină conștiința, e într-atât de mare, încât dobândește calitatea încremenirii. La fel cum, îmbătrânind, corpul uman devine tot mai mult masă și tot mai puțin energie, tot așa stau lucrurile și cu spiritul înțeles aici ca receptor cultural: e

greoi și îngreunat – de sine însuși, de timp –, așa încât, crescându-i inerția, nici nu mai reușește să se miște atunci când îl provoacă noi semne.

La ce vârstă dă necazul ăsta peste om? E o fatalitate pentru oricine? Nu cumva există și oameni ale căror sisteme – însușite ori poate chiar create în tinerețe, de regulă, sau cel târziu pe la mijlocul vieții – se află *în avans* în raport cu sistemele recunoscute din timpul lor? Așa încât, îmbătrânind sau chiar ajunși la bătrânețe, acestor oameni li se poate întâmpla să aibă nemaipomenita satisfacție a unui spectacol în care „spiritul vremii” a tot mers târâș-grăpiș în urma lor, iar acum, dintr-odată, sistemul lor a fost ratificat de majoritatea culturală – și, prin urmare, pentru ei întreaga problemă nici nu există? Probabil că la prima întrebare din această serie nu va putea răspunde nimeni. Îmbătrânirea culturală, slăbirea capacității de receptare și a voinței de asimilare, oboseala și resemnarea în fața cerințelor fiecărei noi zile – toate acestea sunt caracteristici la fel de individuale ca și procesul fiziologic de îmbătrânire. Poate că vârsta de cincizeci de ani marchează punctul de cotitură, dar nu-i decât o apreciere vagă, căci nu există material statistic pe care să te poți bizui. La cea de-a doua întrebare însă se poate răspunde, ba chiar din prima încercare. Ce-i drept, nimeni nu va putea spune: Mă situez în avans față de timpul meu. Ce este avangarda nu știe nimeni – se poate constata doar ce-a fost avangardă. Dar multe spirite creatoare s-au simțit satisfăcute și împăcate la gândul că și-au lăsat timpul în urma lor. Îmbătrânind, ajuns apoi bătrân, Arnold Schönberg a mai

putut vedea cum sistemul esențial pentru el – cel al muzicii dodecafonice – a devenit sistemul dominant. Majoritatea marilor pictori de la impresionism încoace, ale căror sisteme plastice și table ale legilor au fost disprețuite în vremea tinereții lor, au cunoscut apoi triumful acestor sisteme. Asta totuși nu exclude două lucruri: mai întâi faptul că, în anumite împrejurări, sistemele lor centrale, temporar victorioase, ar fi putut fi depășite încă din timpul vieții lor, fiind înlocuite cu altele; și-apoi faptul că ei, aflați în interiorul sistemelor speciale ale lor, s-ar fi putut simți ca oameni de vârstă mijlocie deja îmbătrâniți din punct de vedere cultural. Un mare muzician, care din punct de vedere muzical a luat-o dintotdeauna înaintea epocii sale, poate totuși să se manifeste față de arta filmului în același timp ca un ins retrograd și ca un leneș spiritual. Un poet care creează un nou sistem de semne poate dovedi totuși un gust ultraconservator în materie de artă plastică. Dificultatea de a formula teoretic, în fraze cât de cât judicioase, îmbătrânirea culturală, alienarea culturală produsă de vârstă, refuzul lumii provenit din neînțelegerea lumii, e strâns legată de mobilitatea și caracterul impalpabil a ceea ce s-a numit aici sistem. Suprasistemul dominant la un moment dat – înainte lumea obișnuia să-l numească spiritul timpului sau spiritul epocii –, oare trebuie să renunțăm la această noțiune? Și nu, și da. *Nu*: fiindcă un asemenea sistem există cu-adevărat, cel puțin atât timp cât privim contururile spirituale ale unei epoci de la o anume distanță și cu lejeritatea fugitivă ce-i este de-ajuns vieții culturale cotidiene. Dacă ne situăm în prezentul anului

1968, când scriu aceste rânduri, atunci vom putea recunoaște o serie de puncte de referință ale căror linii relaționale trasează conturul spiritului de epocă. *Nouvelle Critique*, noul film, poezia experimentală, teatrul absurd, pop-art și happening și tot ce-ți mai săgetează prin minte – o fulgerare, un cuvânt percutant –, oricât ar fi de contradictorii unele fenomene în raport cu altele, totul îți apare ca o *configurație*, ca o unitate a cărei coeziune e dată nu doar de niște ani. Și *da*: trebuie renunțat la noțiunea de suprasistem atunci când privirea nu mai este una fugitivă, căci atunci faptele își pierd tot ceea ce le face să fie un întreg. Spiritul timpului, sau suprasistemul, devine un număr de sisteme izolate, o cantitate amorfă. Atunci nici conceptul de simultaneitate culturală nu ne mai ajută, căci aceasta se reduce în cele din urmă la abstracțiunea unei simple cronologii. Societatea Prietenilor lui André Gide joacă jocul ei de societate intelectuală în interiorul sistemului de semne gidean, fără a-i păsa de grupul de tineri autori avangardiști ce gravitează la Paris în jurul revistei *Tel Quel*. Neopozitiviștii anglo-saxoni își construiesc mai departe neobosiți sistemele, fără a ține seama de faptul că există mișcări precum neomarxismul și structuralismul. Pentru amatorii de muzică concretă, sistemul dodecafonic e deja perimat. Compozitorii seriali afirmă că muzica concretă reprezintă o fundătură.

Contradicția că există un suprasistem dominant – deși existent doar pentru omul conservator, care respinge la grămadă, ca pe simple baliverne la modă, pictura abstractă și neorealistă, muzica serială și concretă, analizele neopozitiviste

și structuraliste –, adică faptul că există și totodată nu există ceva în genul unui spirit al timpului, ți se poate părea mai întâi o banalitate: doar există și pădurea, și diversele regiuni ale acestei păduri, și-n cele din urmă și copacii răzleți. Însă, în contextul nostru al îmbătrânirii culturale, această contradicție banală în sine, care poate fi soluționată luând suprasistemul, infrasistemul și, în cele din urmă, fenomenele în parte drept ipoteze posibile în descrierea realității, devine o problemă existențială care se situează ca atare dincolo de categoriile „banalului” și „relevantului”. Omul care îmbătrânește cultural se regăsește oricum într-o lume străină și enigmatică – chiar și atunci când e lipsit de tru-fie conservatoare, iar asta nu-i nimic altceva decât lașitatea celui aflat în declin. E prea puțin important pentru el faptul că suprasistemul dominant în acel moment reprezintă un complex de infrasisteme în parte diferite și divergente, că, de fapt, nu există simultaneitate culturală, că toate sistemele conțin și elemente ale propriilor sale sisteme sau că, poate, într-o bună zi ce va veni după el, unele componente ale sistemelor sale vor renaște în toată măreția într-o formă modificată. Tot ce-l interesează și-l rănește până în măduva oaselor e contestarea pe care noua epocă, renăscând zi de zi, i-o administrează sistemului său individual. Iar tăgăduirea pe care el o ghicește în fiecare articol de ziar o vede confirmată în fiecare expoziție de artă modernă și exprimată implicit în majoritatea noilor apariții de pe piața de carte – așadar, această tăgăduire se manifestă chiar în zilele noastre sub o formă deosebit de jignitoare.

Densitatea informațională aduce cu sine faptul că fiecare nou sistem de semne abia apărut își ia, într-o abreviere radicală, libertatea să i se adreseze unui public larg și se democratizează anapoda prin condensarea în acronime de cuvinte-cheie strecurate în conversații de cea mai joasă speță. Cel ce îmbătrânește cultural își poate da oricâtă osteneală, și tot nu va reuși vreodată „to be in”²⁸. În pofida aversiunii pe care o resimte, tocmai a citit – nu fără o bunăvoință pe care și-a impus-o cu succes și cu un zel întru totul vrednic de stimă – o carte a filozofului popular McLuhan. În timp ce caută să reflecteze la cele citite, îl și aude pe un licean spunând în treacăt: „The medium is the message.”²⁹ Prin aceasta, nu numai că e anihilat sistemul lui individual de semne, ci devin rizibile și strădania, și bunăvoința lui. Pe cel ce îmbătrânește nu-l consolează defel că liceanul respectiv – care a pescuit din cine știe ce articol de popularizare deviza cu pricina – îi diminuează acestei filozofii la modă valoarea tot rumegând-o mașinal și aparent îi confirmă opinia depreciativă despre această însăilare de gânduri. Nu-l consolează, dimpotrivă. Dat fiind că e nevoit să asiste la derularea într-un ritm tot mai rapid a proceselor de formare, popularizare și devalorizare, iar asta-l descurajează pe deplin nu doar pentru că-i devine clar, și chiar în cel mai radical mod cu putință, cât de lipsită de perspectivă e munca lui anevoioasă de învățare, ci și pentru că între suprasistemul neîntrecut de dinamic, vădind de la o oră la alta mereu alte caracteristici, adică spiritul

²⁸ În engleză în original: „a fi la modă”.

²⁹ „Canalul de transmitere e mesajul”.

epocii, și propriul sistem individual format din stocuri primordiale vechi de decenii se strecoară sisteme tot mai numeroase, astfel încât propriul lui sistem se pierde într-o depărtare tot mai mare, devenind în cele din urmă abia recognoscibil și pentru el însuși. În ce-l privește, întrebarea logică dacă accelerația trebuie numită progres nu este temă de discuție. În măsura în care nu se refugiază pe poziția inatacabilă, e drept, dar lipsită de speranță a conservatorului intransigent, pentru care procesul cultural și-a găsit odată cu sistemul lui individual apogeul și punctul final, tot ce mai urmează după asta nefiind decât nălucire sau joc nebunesc, el trebuie – dacă nu cumva vrea să ajungă în postura unui înapoiat și prostănac fudul – să recunoască accelerația ca pe un fenomen autentic, ba chiar să includă ceea ce încearcă să numească modă și snobism în autenticitatea accelerației, acceptând în cele din urmă să-l considere acum pe liceanul mcluhanist – pe care până mai ieri era gata să-l taxeze drept obrăznicătură flecară – un tânăr dezghețat. Nimic din ce-i nou nu i se va mai părea atunci atât de bizar sau de insignifiant, încât să nu trebuiască să-i acorde credit, ba chiar să-i iasă înainte cu respect. Și, cu fiecare nouă concesie pe care-o face spiritului epocii, o bucată din lumea sa se va năruia aidoma acelor extrem de solide Hôtels de Maître de pe boulevard, pe care le demolează ca să ridice în locul lor noi blocuri de apartamente cu pereți prea subțiri. Așa cum femeia de cincizeci de ani îi comandă croitoresei un nou model de rochie, chiar dacă preferă în orele târzii de după-amiază să închidă ochii și să re trăiască în memorie cât de bine îi stăteau jacheta și căciulița

de acum treizeci de ani, tot astfel și cel ce îmbătrânește cultural caută să țină pasul cu timpul. Dar și lui happeningurile i se potrivesc la fel de puțin ca și ei moda de astăzi.

Atunci când nu încremenește într-o atitudine defensivă ce neagă epoca, conștiința inactualității noastre poate fi extraordinar de chinuitoare, întru totul comparabilă cu o durere fizică persistentă. Segmentul de timp pe care-l parcurgem e neprietenos cu cel ce îmbătrânește – probabil mai ostil decât oricare altul din trecut. Nucleele fiecărui sistem individual cultural se formează în tinerețe – asta ține de curba vitalității și a sensibilității. Dacă însă sistemul individual e copleșit de un suprasistem care se reînnoiește într-o neconținută dinamică și dacă asta se întâmplă cu întreaga ostentație conferită de mijloacele moderne de informare, atunci, strivit de cultura-povară contemporană, cel ce îmbătrânește suferă o ireparabilă pierdere de eu și de lume. Și nu contează că suprasistemele dominante la un moment dat, care se întrepătrund continuu, îngăduie menținerea acelor sisteme care în sens cultural sunt „istorice”, adică sunt transmise și sfințite prin educație. Fiindcă valorile culturale moștenite și preluate din interiorul sistemelor individuale au de cele mai multe ori o însemnatate destul de redusă, cu excepția cazului în care individul respectiv are o profesie culturală legată de domeniul istoriei, fiind filolog, profesor de istorie, istoric al artei sau ceva de acest gen. Pentru omul de cultură care nu e specializat și axat profesional pe probleme culturale din perioade mai vechi, sistemul individual e determinat de acele semne care în tinerețea și cel mult până în anii de apogeu ai vieții lui au trecut drept moderne. Sistemul individual al

omului cultivat care are astăzi cincizeci de ani e marcat în mod specific nu de Homer, ci de Kafka, nu de Kant, ci de Husserl, și mai degrabă de Nolde decât de Tintoretto. Fiecare suprasistem integrează cu mai mult sau mai puțin succes sistemele istorice. Și fiecare le distruge pe cele de ieri și alaltăieri, adică tocmai pe cele din care fuseseră alcătuite în nenumărate variante sistemele individuale ale celor ce îmbătrânesc.

După ce a obosit să citească prin reviste nenumărate eseuri moderne filozofice, sociologice și metalingvistice, A. se odihnește. A scos din raft mai multe volume mai vechi, vrând să găsească un sprijin și să se regăsească în ele. Apoi a închis iar volumele; nu se pot compara cu studiile din reviste care i se par de-o inteligență perfidă: le-a parcurs muncind din greu, cu o hotărâre deznădăjduită, iar în marginea lor și-a notat niște observații care, o știe prea bine, bat apa în piuă. Pe cât de puțin ar mai fi în stare astăzi să-i sufle unui tânăr de douăzeci și cinci de ani iubita arogant de frumoasă, pe cât de puțin ar reuși – oricât de suveran s-a mișcat cândva pe schiuri – să mai întreacă un bărbat de treizeci de ani la proba de coborâre, tot pe-atât de puțin mai poate triumfa acum asupra lui Philippe Sollers recitându-l pe Julien Green. S-a sfârșit, e nevoit să-și spună azi, s-a sfârșit pentru totdeauna cu ziua în care am deschis volumul *Adrienne Mesurat*³⁰ și am descoperit în această scriere

³⁰ *Adrienne Mesurat*, roman scris în 1927 de Julien Green (1900–1998), scriitor francez de origine americană.

cuvântul ultim al scriiturii românești moderne. S-a sfârșit pentru totdeauna cu momentul în care am scris eu însumi că după încercarea făcută cu *Ulysses* e cu neputință să mai concepi un roman. Așa am trăit în jur de treizeci de ani în mod conștient intelectual, dar azi – dacă vreau să nu procedez ca prietenul meu de șaptezeci de ani care, fie că e cazul, fie că nu, scoate din buzunarul hainei un volumaș de Hölderlin și declară: „*Asta citesc, și mi-e de-ajuns!*“ – trebuie să mărturisesc că timp de treizeci de ani n-am făcut decât să schimb o eroare cu alta. Faptul că totul trece, din moment ce mereu apar noi lucruri la orizont, precum și vechea înțelepciune că omul nu se scaldă de două ori în apele aceluiași râu – aceste lucruri sunt de la sine înțelese doar dacă îndrăznești să întreprinzi imposibilul, și anume să ieși din spațiul trăitului. Unde să ieși? Într-o lume fără semne și sisteme, o lume goală, un antiunivers. Poate că atunci îmi voi spune că n-a fost vorba de erori succesive când mi-am alcătuit de-a lungul anilor cosmosul meu, sistemul meu, din Dehmel, Rilke, Benn, Green, Proust și Joyce și că au fost niște etape – și, de asemenea, că, atunci când decretam sfârșitul artei românești în epoca postjoyceană, aveam tot atâta dreptate precum au astăzi cu romanele lor Sollers și prietenii săi, iar mâine nu vor mai avea. Etape – dar ce fel de etape? Ale unei evoluții. Care ar duce unde? Cine nu cunoaște răspunsul la această întrebare nu e legitimat să vorbească despre etape, nu-i e permis decât să enumere evenimente. Simt că-mi doresc să cedez unei ispite care e la fel de periculoasă ca și încremenirea în defensivă, ostilă epocii, sau contrariul ei, adică adoptarea pripită,

imploratoare a tot ceea ce prezentul îmi scoate în cale. Simt că-mi doresc să contemplan *sub specie aeternitatis* seria mea de erori dimpreună cu întreaga istorie a spiritului cunoscută mie, lucru la fel de bun sau la fel de rău ca și non-contemplarea. Eternitatea arată ca Marea Nordului în zilele fără adiere, dar cețoase, atunci când marea și cerul înnegurat se contopesc fără să formeze linia orizontului. Ceea ce raportează la o eternitate lipsită de semne, cenușie ca marea, raportează la un nimic, iar ce se raportează la nimic e nimic în cursul acestui act al nonraportării. A contempla evenimentele culturale din perspectiva eternității îi oferă o anume satisfacție celui ce îmbătrânește cultural, dar este în același timp și cea mai tristă dintre autoamăgiri. Adevărul este, își zice A. nu fără o ușoară senzație de amețală, că în mod rațional nu poți să i te împotrivești timpului și n-ai voie să alergi după el, dar în același timp nu dispui nici de posibilitatea de a te abstrage din fluxul timpului și de a te orienta după ceva veșnic, care, de fapt, e un nimic: „*Schat schlunter schluns*“, la fel ca și „*djaglioni*“, și Gryphius³¹, și Dumnezeu mai știe ce. Un sistem ca oricare altul, care valorează exact atât de mult și de puțin: cine spune așa ceva ar face mai bine să tacă.

Mi-e îngăduit să mă consolez, șoptindu-mi că ceea ce pare să cadă pradă nimicirii timpului e totodată conservat chiar de acest timp. Ceea ce m-a întregit și m-a înmănușat timp de decenii – de la Dehmel la Benn, de la Hesse la Proust, de la Cézanne la Francis Bacon –, toate astea au și împlinit în zilele ce-au fost cândva ale mele cerințele

³¹ Andreas Gryphius (1616–1664), poet și dramaturg german.

acelor zile, iar apoi, când roata timpului a trecut peste ele, le-a și tras după sine: nimic nu se pierde vreodată cu totul. Consolare, gimnastică mentală. Conservarea în nimicire e o construcție de filozofie a istoriei fără nici o semnificație în plan existențial. A descoperi urmele lui Proust în opera lui Nathalie Sarraute – asta-i o preocupare pentru istoricul literar. Proust *al meu* – pe care l-am citit pentru prima oară într-o anumită perioadă și într-un spațiu care mă lega doar pe mine de acest autor, înconjurat de un miros existențial pe care nu mi-l mai trezește decât propria-mi amintire –, pe acest Proust nu-l pot regăsi în cărțile doamnei Sarraute. Ca parte a existenței mele, el a fost ajuns din urmă și întrecut de această scriitoare. Ce-mi rămâne de făcut? Pot încerca să mă depășesc pe mine însumi, angajându-mă de partea lui Sarraute și rupând prin acest angajament un pact de-o viață încheiat odinioară cu Proust. Pot efectua aceeași operație de desprindere, reziliind contractul meu cultural – care mă leagă totodată și de mine însumi – cu prietenii depășiți X, Y, Z. Mă pot desprinde de François Mauriac, ale cărui peisaje cu pini și ai cărui apatici patricieni viticultori îmi aparțin, pentru a ajunge în cel mai bun caz la fiul lui, Claude. Dar nu voi sosi la locul de întâlnire: Claude Mauriac aparține unui club care nu mă primește în calitate de membru. El este sau vrea să fie un scriitor de mâine, așa că face parte din cei care vor mai fi aici și mâine, la fel ca matematicianul-muzician Jannis Xenakis, care compune muzică la computer. Mâine însă – ceea ce poate să-nsemne: în zece minute, într-un an, în zece ani, dar cu siguranță nu mai târziu de un deceniu și jumătate –,

mâine eu nu voi mai fi aici. N-are sens să-mi sfărâm lanțurile care mă leagă de bătrânul Mauriac. Nu-mi mai folosește la nimic să mă eliberez de el prin această luptă. Să rămân încătușat este o resemnare rușinoasă. Cât despre a sări în spațiul gol, ajuns nelocuibil pentru mine, al unei libertăți ce se anulează pe sine – acesta-i doar un act de panică. Și să nu mai resimți cătușele ca pe cătușe și libertatea ca libertate, să vrei să te instalezi în ceața unei eternități din Marea Nordului, unde nu te poți lepăda de unele și n-o mai poți trăi pe cealaltă, asta înseamnă... oare ce-nseamnă?

Păi, e limpede: înseamnă moartea. Îmbătrânirea culturală împotriva căreia nu există leac, la fel și împotriva declinului fizic – iată o veste cât se poate de rea, anunțarea sfârșitului. Ofilirea oricărui sistem cultural de semne e moartea sau simbolul morții. Cel ce îmbătrânește asistă și vede acel „Să mori!“. Dar apoi tot de-aici se iscă un „Să devii!“, care-l exclude cu totul. Oaspete mohorât pe-un sumbru pământ, „aude calul la trap, i-aude copitele trotind“³². Așa cum se cramponează de viață, tot așa revine cu adâncă groază la sistemele trecute, epuizate, consumate. Au fost și de aceea și sunt viața lui. Atât doar că această viață are însușirea strivitor de paradoxală – marcată de contradicția existenței umane împrejmuite de moarte, ațintite spre moarte, dobândindu-și sensul doar dinspre moarte – de a fi moartă. Viața celui ce îmbătrânește – pe care în alt loc am numit-o „amintirea timpului lui eu“, contrapunând-o existenței tinere încărcate de promisiunea

³² Trimitere la un vers din poezia lui Heinrich Heine *Către îngeri*; călărețul care se aude e Moartea.

spațiului și a lumii — este, în referințele sale culturale, un cadavru. În timp ce omul care îmbătrânește mai crede că poate extrage de-aici o putere existențială, desfătătorul Hesse, Dehmel cu cântecul lui de pahar, François Mauriac cel chinuit de îndoială s-au dus și sunt acum în putrefacție.

Demnitatea îmbătrânirii culturale, la fel ca și îmbătrânirea socială în care e inserată, nu poate să se realizeze pe sine decât în revolta contradictorie care se luptă cu contradicția până la capăt. Noile sisteme sunt prezente. Cel ce îmbătrânește, lipsit de orice speranță, trebuie să caute să le deslușească tot mereu, până la capăt. Dacă cel ce îmbătrânește nu-și abandonează eul, atunci nu-i e îngăduit să părăsească sistemele în putrefacție; pe deplin conștient de necrofilia sinistă a atitudinii sale spirituale, e nevoit să le păstreze aceloră un devotament lipsit de valoare. Asta înseamnă că și aici, într-un demers al depășirii de sine lipsit de orice perspectivă, trebuie totodată să accepte și să refuze nimicirea sa.

El nu mai înțelege lumea; lumea pe care o înțelege nu mai există. Scapă de constrângerea de a înțelege neînțelesul la fel de puțin ca de încătușarea trecutului. Nu-i un erou, e doar un oarecare: la fel de eroic ca oricine îmbătrânește și va muri.

A trăi cu gândul morții

Omul începe să se îmbolnăvească. Pe chipul medicului de familie se zugrăvește când și când o expresie de îngrijorare profesională, îndulcită de un strop de optimism clinic. Dispar colegi din aceeași promoție. Statistica îți mai promite cincisprezece ani. Cel ce îmbătrânește se gândește la moarte. Se gândește la ea mai întâi ca la un fenomen obiectiv, în categorii ale supraviețuitorilor. Își dorește ca totul să se petreacă după cum se cuvine. Pe cât e cu putință, familia să nu ducă lipsă de ceva, iar înmormântarea să se desfășoare într-un anumit fel — lucruri pe care le lasă scrise în testament. Odată satisfăcute împrejurările cerute de conveniențe și de urmașii săi, cel în cauză ajunge să se ocupe de el însuși.

Faptul că într-un timp previzibil nu va mai fi aici îl privește îndeaproape (ultimele două decenii au trecut cu o repeziciune demențială pentru cel ce se uită acum înapoi la ele!), așa că simte nevoia să mediteze asupra morții. Va descoperi curând nu că asemenea meditații nu duc la nici un rezultat — la urma urmelor, a știut asta dintotdeauna —, ci că sunt imposibile. A te gândi la moarte înseamnă, după cum scrie filozoful Vladimir Jankélévitch în cartea sa deznădăduită

La Mort: „penser l'impensable“. Asupra morții chiar nu poți gândi nimic – și geniul, și nătângul se fac de rușine în fața acestei teme. Moartea nu e nimic, e un Nimic, o nulitate. Gândurile asupra morții se comprimă în ceva infim, dar extrem de dens, în conformitate cu legile compresiunii. Dar oare sunt într-adevăr gânduri? Greu de spus. Cine se-apucă să gândească ceea ce e de negândit se alege barem cu niște cuvinte pe care le poți numi sau nu gânduri. Meditația asupra morții se transformă într-o litanie monotonă și obsesivă, având o asemănare de netăgăduit cu anumite creații ale poeziei moderne: „Eu voi muri muri-voi eu muri eu voi eu voi muri muri eu voi eu voi muri.“ Sau în franceză: „Je vais mourir mourir je vais je vais mou-rir, rire, rire, je vais mou...“ – O poți încerca în toate limbile și în același mod lipsit de orice valoare, fiindcă, într-adevăr, granițele limbii mele sunt granițele lumii mele, dar granițele lumii mele sunt și granițele limbii mele, iar în fața morții, a antilumii mele, se vedește și neputința lumii mele.

Desigur, cel ce îmbătrânește nu scapă nici de limba neputincioasă, nici de gândirea lipsită de forță – și asta nici chiar atunci când disprețuiește litania și caută să-i opună morții, adică inevitabilei înfrângerii totale, demnității existenței sale de om gânditor. Poate că se va gândi atunci la ce înseamnă a muri mai precis: *a te sfârși treptat* – ceea ce justifică spaima, fiindcă presupune existența unei perioade ce ne rezervă chinuri fizice de diferite grade și fiindcă obișnuim să spunem: „Nu de moarte mi-e frică, ci de boală și chinuri.“ Și cine-ar îndrăzni să obiecteze ceva

la iuțeală? Chinurile morții au mai fost descrise până acum de sute de ori cu o fioroasă stăruință. În *La Mort du Père* [Moartea tatălui] de Martin du Gard, putem citi: „Crizele convulsive de uremie se întetiră tot mai mult; se dezlanțuiau cu o asemenea brutalitate, încât după fiecare din aceste atacuri cei ce-l îngrijeau se așezau cu răsuflarea tăiată, urmărind încremeniți suferința bolnavului. De la un acces la altul nu mai era decât un urlet prelung, *un long hurlement*...“ Peste lucruri asemănătoare dai și în nenumărate alte locuri. Unii au avut prilejul să asiste ei înșiși la agoniile de felul celei prin care a trebuit să treacă Père Thibault, ținând în mâna lor mâinile asudate ale unui muribund care căuta zadarnic să i se-mpotrivească morții și pe care, până la urmă – ce om vrednic fusese, vai! –, tot l-au dus la groapă. Și-atunci cel ce îmbătrânește – pe care aceste lucruri au ajuns să-l privească, de vreme ce doctorul își manifestă de-acum îngrijorarea blajin-optimistă –, ca să evite orice pălăvrăgeală anostă, își concentrează atenția asupra agoniei, lăsând în suspensie ceea ce e de negândit – moartea. Deocamdată. Dacă însă nu obosește prea iute și nu înclină spre resemnare, va fi nevoit să se reîntoarcă la ea. Descoperind mai târziu că și agonia asta înseamnă *a trăi*, la fel cum a trăi e o permanentă agonie. „Cunosc moartea – spune, de data asta grav și fără obișnuita-i voioșie locvace, consilierul aulic Behrens, adresându-i-se mamei lui Joachim Ziemssen în *Muntele vrăjit* –, sunt un vechi slujbaş al ei, și, credeți-mă, lumea o supraestimează! Vă pot spune că nu-i mai nimic de capul întregii povești. Fiindcă acel calvar ce ocazional o precedă e o chestiune vioi-sprînțară la culme și poate duce la viață și tămăduire...“

De altfel, chestiunea vioi-sprințară e și ceea ce-l preocupă înainte de toate pe cel ce îmbătrânește – cel puțin așa crede el înainte de a se fi scoborât și mai adânc în gândirea morții sau în antigândire – și, fiind vag similară cu preocuparea pentru asigurarea de viață și cu deschiderea succesiunii, e, pe de-o parte, o problemă de natură fizică și, pe de alta, una socială. Teama că mori de infarct – care, dacă ai noroc, isprăvește cu tine în câteva minute – nu-i totuna cu teama de crizele de uremie, care se pot prelungi săptămâni la rând, așa cum i s-a întâmplat lui Père Thibault, căruia fiul său, medic, nemaisuportând să-l vadă chinându-se, i-a administrat în cele din urmă injecția izbăvitoare. Și nu-i totuna dacă un prăpădit moare ca vai de lume, singur-singurel, într-un spital unde niște infirmiere nepăsătoare aproape că nu-l bagă în seamă, sau dacă un bogătaş se stinge într-o clinică de lux: florile de pe masă, atenția personalizată pe care i-o acordă niște doctori bine remunerați, vizitele alor săi permise la orice oră – poate că toate astea nu-l ajută la trecerea sumară a Pragului, dar îi înlesnesc unele momente în care e cruțat de chinuri, și-apoi chiar și-n agonia lui mai există viața bună care a făcut dintotdeauna ca existența lui să difere atât de drastic de existența mizeră a celor sărmani. Trebuie să ne repetăm mereu: dacă suntem toți egali în fața morții – ceea ce nu înseamnă mai nimic, adică doar împinge exigența egalității în rușinoasa lipsă de angajament a metafizicii –, nu suntem totuși egali în fața agoniei. „Cu bani mai lesne ți-e să plângi“, zice o vorbă a evreilor din Răsărit. Cu bani ți-e mai comod să și mori; acesta și doar acesta ar trebui să fie sensul cerinței

emfatice a lui Rilke adresate lui Dumnezeu: să-i dea fiecăruia propria sa moarte. Agonia proprie, sau individuală, se lasă cumpărată cu bani, la fel ca și viața personală desprinsă de freamătul celor mulți. Iar chestiunea socială a agoniei e nerezolvată la fel ca și întreaga problemă socială, pe care partea interesată o prezintă cu nerușinare ca fiind deja lămurită. „Unde-ți este, moarte, boldul tău?“³³ Săracul răspunde la asta foarte precis: la azilul de bătrâni, la spital, în locuința prost încălzită unde muribundul e nevoit să se târască pe culoar până la toaletă.

La fel de puțin îngăduit e să ascunzi și-n cele din urmă să escamotezi îndărătul unor reflecții ontologice atât tema socială a agoniei, cât și întrebarea cu privire la suferința fizică mai mult sau mai puțin acută, la „calvarul“ ce precedă moartea. Dar, pe de altă parte, și fiind pe deplin conștient de imposibilitatea demersului său temerar, omul gânditor nu poate ca, dincolo de realitățile agoniei, să nu-și orienteze investigația înspre *moarte*, și asta cu o disciplină strictă care evită litania ideii fixe. Făcând acest lucru, se va încurca la fiecare pas în contradicțiile care, pe de-o parte, rup moartea de agonie, iar, pe de alta, le reunesc mereu pe cele două, în mod contradictoriu; moartea e deșartă fără agonie, dar și aceasta e lipsită de conținut fără moartea deșartă. Mai întâi se va căsca prăpastia ce desparte vivacitatea agoniei de anosteala deplină a morții – și asta înseamnă mai mult decât truismul că un muribund care geme e altceva decât un cadavru mut. Dar aici se observă – și odată cu asta descoperim și dubiosul, inexplicabilul raport dintre

³³ 1. Corinteni, 15, 55.

moarte și a muri, dintre moarte și agonie – faptul că agonia – înțeleasă în acest caz nu ca mai-Nimicul trecerii Pragului, ci, mai exact, ca sfârșire treptată, perceptibilă într-o ordine temporală – e un concept îndoielnic din punct de vedere logic. Dacă nu vrem să părăsim empirismul existenței cotidiene, putem să vorbim, firește, despre agonie. Antoine Thibault, tânărul medic care a descoperit că rinichii tatălui său nu mai reușesc să filtreze lichidul, știe că bătrânul e pe moarte. Însă, în sens strict, cum nimeni nu-i mort înainte de a fi mort, nimeni nu *moare* la prezent. Întotdeauna putem spune doar că cineva *a murit*. Verbul „a muri”, care își dobândește justificarea logică de concept abia în urma morții survenite, nu poate fi utilizat în limbajul logicii decât la formele trecutului. Asta nu-nseamnă decât că omul, atunci când e preocupat de sfârșit, dă tot mereu de moarte. Dar, fiindcă moartea-i de negândit, toate strădaniile îi sunt anihilate, nulitatea morții invalidează toate imperativele logice. Moartea mea, o pseudoproblemă: atât timp cât sunt, ea nu există, și, atunci când e ea, nu mai sunt eu. Știm asta încă din Antichitate, dar nimănui nu i-a folosit la nimic – nu-i decât o glumă răsuflată pentru cel căruia moartea-i dă târcoale. E adevărat. E fals. E înțelepciune și sminteală. Într-adevăr, orice afirmație subiectivă despre propria moarte conține o problemă logică. Eu nu sunt. Oare aici nu se exclude „eu sunt” și „nu”? Nu, în măsura în care, făcând această afirmație, mă abstrag din mine însumi, considerându-mi neexistența sau ne-prezența mea ca pe un dat obiectiv, adică din perspectiva supraviețuitorilor. Da, „eu sunt” nu admite nici un „nu” dacă rămân

în mine însumi și-mi înțeleg eul în unicul fel în care poate avea sens pentru mine: ca existent, prezent aici.

Evenimentul agoniei mele, faptul morții mele, care, în ciuda caracterului problematic din punct de vedere logic, mă privește mai mult decât pe toți ceilalți și decât orice altceva, e sesizabil doar pentru supraviețuitori, și numai ei îl pot insera în mersul lucrurilor. Într-o cunoscută anecdotă cvasimacabră, soțul spune: „Dacă unul dintre noi doi moare, mă retrag la casa noastră de la țară.” Când acuzatul moare în timpul unui proces penal, în tribunalele franceze președintele rostește formula: „L'Accusé est décédé, l'Action publique est éteinte.” A murit, iar acțiunea publică a încetat: mai clar și mai stăruitor de-atât nu poate fi exprimat nici faptul obiectiv al morții unui om care acum nu mai este și pe care nu-l poți nici acuza, nici impozita, nici salariza, nici trimite pe câmpul de luptă ori la azilul de bătrâni. Atât doar că pentru om viața lui nu e niciodată o chestiune publică, oricât ar fi de determinat social. Chintesența existenței lui constă în faptul că e aici și că poate concepe o lume fără existența sa, dar nu și propria-i non-existență. Care pentru el devine în anumite momente chiar sensul acestei lumi, deși lumea ar fi în acest caz insuportabil de absurdă.

„O scuipe din mine, căci nu-i pentru mine”, spune tatăl Iacob din tetralogia *Iosif și frații săi* a lui Thomas Mann, când i se dă vestea falsă despre moartea lui Iosif. Tot așa – de vreme ce tot trebuie să murim cu toții – omul scuipe din el pretenția nemaiauzită de a se obișnui cu gândul morții și al neexistenței sale. Omul o scuipe din el cu cea mai mare

scârbă, nu, asta nu-i pentru el. Toți ceilalți sunt toți ceilalți, iar el este el, și când mor alții e trist – dar faptul că el n-o să mai fie e de-a dreptul scandalos, cu neputință. Și totuși, în mod oribil și nefiresc, omul înghite apoi tot ce-a scuipat. Nu-i pentru el, dar tot trebuie s-o înghită. Nu vrea să moară – dar o va face. Nu se poate gândi la moarte – dar va trebui. Pseudoproblema clară, cercetarea negativității de graniță, gândirea Nimicului care totodată e și o nongândire – iată care-i pentru om problema ultimă și extremă a existenței sale. „Le faux, c'est la mort“, citim la Jean-Paul Sartre. În felul acesta refuză filozoful moartea ce face din existență o esență opacă, un „être“ împietrit care nu mai e decât un *avoir-été*. Cine intră în relație cu moartea nu doar că încheie o *liaison dangereuse*, ci practică incestul obscen. Însă tot atât de justificat putem spune că unicul lucru adevărat e moartea, de vreme ce aceasta este viitorul tuturor viitorurilor. Orice pas pe care-l facem ne duce spre ea, orice gând pe care-l gândim se sfârșește în cele din urmă ciocnindu-se de ea. Adevărul ei pe deplin vid, realitatea ei ireală reprezintă desăvârșirea lipsită de noimă a vieții noastre, triumful nostru asupra vieții – pe care abia în nimicul trecerii Pragului am ajuns s-o stăpânim la perfecție – și dezastrul nostru total.

Moartea este contradicția primară, care, ca „nu“ absolut, include în sine toate celelalte negații imaginabile. Nu poate fi definită decât negativ, ca decăderea până și a ultimei dintre toate miliardele de celule care alcătuiesc organismul nostru viu. Abia dinspre moarte devine posibilă gândirea negativă, abia ireversibilitatea ei îi conferă negației sensul

totalizator. Aflăm că ceva a fost și nu mai este abia prin moartea celorlalți, știrile ne parvin voalat, în surdină, din spitale, de la firmele de servicii funerare, din necropole. Un lucru care se descompune e regăsibil într-altă concretete. Dar omul care a murit s-a dus, a plecat pentru totdeauna, *parti sans laisser d'adresse*; încremenind ca obiect, care, în consecință, se descompune ca orice alt obiect, a devenit propria-i negație. Ce se întâmplă cu el după moarte nu mai e decât încercarea macabră, autoparodică, lipsită de orice șanse de a suspenda din nou negația. „Scumpul răposat“, „the loved one“, despre al cărui absurd destin post-mortem ne relatează Evelyn Waugh în *Moarte la Hollywood*, nu e defel scumpul răposat, ci pur și simplu *nu* este, iar grozăvia pregătirilor, în decursul cărora cadavrele sunt sulemenite și întinse într-o odihnă veșnică sub chiparoși – care numai odihnă nu e, din moment ce noțiunea asta implică totodată mereu reînnoita neodihnă a vieții –, este, *mutatis mutandis*, cea a oricărei ceremonii funerare.

Ce-i drept, experiența morții celorlalți percepută ca nemaifiindul a ceva ce-a fost este premisa oricărei gândiri negative, adică dialectice, dar totodată și refuzul oricărei dialectici: negarea negării negării. Percepția neconsolată a neființei – care nu-i o percepție autentică, dar îngăduie totuși să întrezărim de departe o umbră misterioasă și fugitivă – ne deschide calea spre gândirea negativ-dialectică, pentru a ne-o închide iar de îndată ce-am pășit pe ea, căci moartea e negativul ce nu comportă nici un fel de pozitivitate. Nu înțelegem decât din perspectiva morții *nu*-ul absolut necesar spre a ne putea sluji de cel relativ – dar,

făcând-o, pricepem acest *nu* tot atât de puțin pe cât pricepem și moartea. Moartea în chip de contrazicere nu numai a oricărei gândiri pozitive, ci și a oricărei gândiri negative, e nonsensul ce se răsfrânge asupra oricărui sens, e mister și banalitate, necesitate a gândirii și imposibilitatea ei, negare a vieții în viața ce-ar fi de neînchipuit și ar fi lipsită de valoare fără hotarul morții, dar care totodată, de vreme ce tot va lua sfârșit, își pierde orice valoare. Cine vorbește despre moarte într-alt fel decât doctorul care constată moartea clinică – în zilele noastre nu mai e atât de ușor definibilă – sau într-alt fel decât procurorul care trebuie să suspende acuzația publică împotriva celui decedat, acela ori cade în nonsensuri contradictorii, ori se refugiază în metafore. Enunțul metaforic, de care nu scăpăm nici noi, chiar și acolo unde vrem să-l evităm cu orice preț, este calea mai comodă și mai frumoasă. Mortul odihnește sau doarme cu dreptii. „Acum îi este bine“, afirmă ruda răposatului într-o anecdotă a lui Polgar³⁴, iar un impertinent îl întreabă cu grosolănie: „Da' tu de unde știi?“ Într-adevăr, ruda, care se consolează pe sine și pe ceilalți membri ai familiei cu gândul că ne e mai bine după ce-am murit, n-o știe de nicăieri. Dar mortului – ce poate să-nsemne: „mortul“?; mai corect ar fi să-i spunem, deși golit de orice sens: *Nimicul*, fiindcă leșul care va putrezi atât de repede nu-i un „mort“ –, prin urmare, mortului, de vreme ce așa o cere uzul limbii, nu-i este nici bine, nici rău. Nu odihnește și nu doarme, căci după odihnă ar trebui să urmeze

³⁴ Alfred Polgar (1873–1955), scriitor, polemist satiric și traducător austriac.

neodihna, iar după somn, trezirea. A spune că „Nimicul nu e“ n-ar fi decât o afirmație tautologică, la care putem și renunța.

Odată cu moartea lui, mortul fixează nu numai hotarele limbii sale, ci și pe cele ale limbii noastre despre starea lui de răposare. *Requiescat in pace*, iată, în mod cert, o vorbă frumoasă, și pe bună dreptate Hans Castorp e cu mult mai simpatic decât „Mulți ani trăiască!“ – ceea ce, la urma urmelor, înseamnă mai degrabă să faci război. Dar e o metaforă deșartă, fiindcă nimeni nu odihnește în pace, oricât i-ai ura-o. Moartea nu poartă un guler încrețit în stil spaniol și nici nu-i frumoasa María Casares cea cu pielea întunecată din *Orfeu* al lui Cocteau, ci nerecunoaștere deșartă. Oricare ar fi unghiul din care ai aborda moartea e fals. „Neexprimabilă în limbaj logic“ – constată Rudolf Carnap³⁵ după analiza semantică a unei teze a lui Heidegger despre Nimic, și are dreptate. În vorbire metaforică nu poți produce decât palavre: astfel, oricine își poate da cu părerea când aude câte ceva despre pacea veșnică la care a ajuns în sfârșit răposatul după o viață anevoioasă, și anevoioasă-i probabil orice viață. Să vorbești despre pacea morții nu-nseamnă nimic altceva decât să te arăți îngrozit de cearta și discordia vieții. Dar și dincolo de asta putem renunța la fel de bine la metaforismul morții, ca și la enunțul corect: și anume că, atunci când cineva a murit, n-a mai rămas în urma lui decât un Nimic care nu este. Dacă nu cumva...

³⁵ Rudolf Carnap (1891–1970), filozof german, reprezentant al empirismului logic.

Într-adevăr, dacă nu cumva ruda supraviețuitoare îndrăgostită de metafore, în convingerea sa că mortului îi e bine acum, crede totuși în viața veșnică și și-a precizat această credință. Cel care scrie rândurile acestea n-are nici o legătură cu absurditatea unei credințe în viața de după moarte, ce dobândește oarece sens abia prin intermediul mitologiei. El este într-un tot și până la capăt de acord cu Jean Rostand, care a spus pe cât de simplu, pe-atât de stăruitor: „Cred că, atunci când ne prăbușim, o facem pentru totdeauna și nu ne mai ridicăm apoi așa cum fac actorii omorâți într-o piesă de teatru.“

Cel care a respins speranța biomorfă și mitică într-o existență dincolo de hotarul morții nu va putea renunța la încercarea condamnată din capul locului la eșec de a se gândi la moartea sa. Ce-i drept, e adevărat ce a spus Freud, și anume că „în subconștient fiecare dintre noi e convins de nemurirea sa“ — iar asta, după părerea mea, nu atât din motivele unei cramponări „animalice“ de viață, ci mai degrabă din cauza imposibilității de a-ți gândi propria moarte —, dar, pe de altă parte, această convingere este subredă, la fel de nestatornică precum e și speranța într-o viață pe mai departe a celor cu credință în Dumnezeu. Père Thibault fusese un bărbat evlavios, inițiator și președinte de onoare al multor asociații catolice. Dar, când lucrurile au ajuns să ia o întorsătură gravă, în mod vădit Dumnezeu lui și nemurirea într-un Dumnezeu n-au mai avut mare preț în ochii săi. Știe că lucrurile se îndreaptă spre sfârșit. „Pentru ceilalți, moartea e o idee obișnuită, impersonală. Pentru el însă, e acum prezentul întreg, e

realitatea. Moartea este el însuși“ — și-așa se face că-și cheamă duhovnicul. Acesta-i spune ceea ce se cuvine să spună. Dar cuvintele sale nu mai ajung la bătrânul Thibault. „Urmând rutina, gândirea lui caută preț de-o clipă să evoce ideea lui Dumnezeu spre a se refugia în ea. Dar pe dată își pierde elanul. Viața veșnică, milostivirea lui Dumnezeu — o limbă neînțeleasă: vorbe goale ce n-au măsură comună cu realitatea înspăimântătoare.“ Nimeni nu crede în propria moarte. Are dreptate Freud. Când e să-ți sune ceasul, nimeni nu mai nutrește speranța în lumea de apoi: Martin du Gard, autorul romanului *Familia Thibault*, are dreptate.

Fiecare va trebui să încerce cândva să gândească ceea ce e de negândit. Cândva. Firește, momentul în care începe cercetarea deșartă, cercetarea vacuității, rămâne incert. Totuși, știind că ne exprimăm doar vag, putem vorbi despre *îmbătrânire* ca despre intervalul de timp când ne întâlnim cu gândul morții. Pentru omul tânăr — și delimităm aici tinerețea cu tot atâta imprecizie pe cât putem indica și momentul în care omul devine conștient de îmbătrânirea sa —, moartea n-are nici o legătură cu el, chiar dacă a fost deja nevoit să-și înmormânteze niște rude apropiate. Pleacă la război fără bucurie, dar și fără mare spaimă de moarte, aproape că nu-i e teamă de viteza periculoasă de pe autostradă, ba de cele mai multe ori nici măcar o boală grea nu-l sperie. Să fie asta o „înțelepciune a trupului“ care-și cunoaște puterea de rezistență? Iată o întrebare doar pentru biologi. Ori încrederea într-o experiență globală de viață care se cumulează sub forma unei statistici înaintea oricărei statistici — anume că tinerii au în fața lor o viață

mai lungă decât bătrânii? Rog să-mi răspundă psihologia. Cel ce îmbătrânește crede că înțelege două lucruri: pe de-o parte, spaima de moarte și concretețea gândului morții au grade diferite, în funcție de felul în care te aștepti la o moarte din afară – provocată de un accident ori de mâna dușmanului – sau la o moarte dinăuntru; iar, pe de altă parte, pentru omul tânăr această moarte dinăuntru, chiar dacă-i grav bolnav, nu are nici ea decât o valoare scăzută de realitate. Pentru ca moartea să devină dintr-o chestiune obiectiv-impersonală o realitate intrinsecă, e nevoie de o vastă experiență a declinului fizic, a diminuării forțelor fizice, a unei memorii slăbite, a degradării și anevoinței sub toate formele sale. Poate că nu-i decât o metaforă și o analogie precară din punct de vedere logic atunci când spunem că ne aflăm într-un lent proces al morții, că murim neîncetat, că moartea crește în noi – dar în perimetrul celor ce ni se întâmplă asemenea metafore ale morții sunt o realitate trăită. Dacă cel ce îmbătrânește – cu muștrări de conștiință și cu eficiență totdeauna scăzută – nu recurge la practica refulării, dacă nu se înstrăinează de sine cufundându-se până peste cap în exercitarea unei competențe operaționale, atunci simte într-adevăr că moare cu mulți ani înainte de a se sfârși efectiv. Pierderea fizică, socială, culturală a lumii îi dă certitudinea unui adevăr în care odinioară credea cu nepăsare doar în mod teoretic: anume că e un muribund. Apare ispita litaniei maniacale. Eu voi muri muri-voi eu, voi muri, muri. Omul ajunge să depindă de moarte, care acum nu mai formează o parte a posibilităților sale. Dar, cum înțelege că, în afară de-o bâlbâială lirică funebră, n-ai

ce scoate din nulitatea anihilantă, el se-ntoarce cu gândul mereu la oribila vioiciune sprintară a agoniei.

Nimic nu va fi retractat: verbul „a muri” nu poate fi utilizat în mod logic decât la formele trecutului, fiindcă el nu-și dobândește legitimarea decât dinspre moartea deja survenită. Totuși, cum contradicția morții ce ne umbrește întreaga viață suspendă orice logică – care-i întotdeauna logica vieții – și orice gândire pozitivă, ideile despre moarte se cer concretizate contrar logicii în gândurile asupra agoniei. Și poate cel în cauză își spune atunci că, din moment ce nu poți gândi moartea, trebuie să gândești în jurul ei – și de aceea tot mereu îi dă târcoale, deși se rezumă totdeauna la niște semicercuri. Voi muri, își spune omul care îmbătrânește. Când? Unde? Cum? Mai ales: cum?

De câțiva ani i-a sosit rândul și lui A., zilele de naștere cu cifre incredibil de mari și tot soiul de neplăceri fizice nu-i mai îngăduie să trăiască de azi pe mâine ca o vită sau ca vecinul lui curajos. Ar fi trebuit să se familiarizeze cu moartea – dar nu cu a celorlalți, cum a fost medicul-șef Behrens, consilier aulic, vechi slujbaş al morții la sanatoriul Berghof, ci cu propria-i moarte. A trăit ani în șir în anumite condiții despre care nu se cuvine să vorbim aici, fiind nevoit să-și aștepte moartea zi de zi și ceas de ceas. A văzut pierind semeni de-ai săi în toate felurile imaginabile. Camarazii – n-ai cum să-i numești altfel – au crăpat după cum s-a nimerit: de tifos, dizenterie, foamete, de pe urma bătailor încasate sau luând câteva

guri de ciclon B. S-a cățarat nepăsător peste mormane de cadavre, a străbătut coridoare subterane în care-i atârâseră pe unii de cârlige masive de fier. Dar cu mine ce s-a-ntâmplat pe-atunci, se-ntreabă A., dându-și un răspuns pe care știe că alții îl vor primi cu neîncredere: Nu mi-era frică. Nu eram curajos, căci mă înspăimântau multe. Eram tânăr. Iar moartea ce mă amenința venea din afară: „Pe lume nu-i moarte mai frumoasă / Decât să fii ucis în luptă de dușman.”³⁶ Moartea venea din afară chiar și când nu pierai de-o lovitură de măciucă sau gazat. Dizenteria și flegmoanele erau atacurile unei lumi ostile – erau înspăimântătoare, dar nu-mi trezesc spaima așa cum o face pe dinăuntru agonia lentă ce mă însoțește ca un dușman intim; cu ea am de-a face acum, când am îmbătrânit și când o serie de diagnostice nu prea îmbucurătoare, precum și o serie de cifre îmi dau de înțeles că lucrurile se agravează. Moartea prin crimă, care pe-atunci, în cazul meu, putea fi înțeleasă și ca o crimă dinăuntru, este atacul lumii împotriva persoanei mele. O lovitură cu o bară de oțel, un glonț, febra care mă doboară pe neașteptate. Am – aveam și pe-atunci, așa cum îmi amintesc cu precizie – starea omului care-și pierde încrederea în lume, fiindcă aflat la ananghie, nu se poate aștepta la nici un ajutor. Agonia era teroare.

Acum este *horror* și *angor*. Pe-atunci m-așteptam, în sensul strict al cuvântului, să fiu zdrobit sau pe jumătate zdrobit de-o cizmă, și nimeni să nu arunce măcar o privire asupra trupului meu strivit, necum să-mi dea o mână de

³⁶ Versuri dintr-un cântec popular german soldătesc din secolul al XVII-lea.

ajutor. Asemenea grozăvie avea ceva năprasnic, de neînțeles, întru totul străin – dar, chiar și lipsit de armă cum eram, în sufletul meu mai exista un filon irațional în care era însculată o sămânță de posibilă împotrivire. Iar astăzi? Nu-mi refuz nimic. Pentru orice mărunțiș mă duc la doctor. Care se poartă cu mine prietenos, instrumentele și carnețelul său de rețete sunt la îndemână, să-mi fie de folos... În schimb, pe-atunci m-am târât zile-n șir pe-un ger de vreo minus douăzeci de grade nu știu câți kilometri prin drumuri înzăpezite, auzind când și când zgomotul biciuitor al unui foc de armă doborându-l pe vreun camarad de-al meu. Frica străină mă făcea poate să mă cutremur puțin, dar nu mă cuprindea spaima.

Atunci când vreau să merg cu mașina, dar nu mai pot să mă urc la volanul mașinii mele, iau un taxi – e destul de comod așa, și nimeni nu refuză să servească bine pe cineva care îi poate lăsa câteva bancnote.³⁷ Dar frica zace-n mine

³⁷ La începutul lui 2007, pe când mai eram redactor la *Lettre Internationale* (ed. rom.), am rugat-o pe excelenta traducătoare și buna mea prietenă Daniela Ștefănescu să traducă câteva pagini din Jean Améry, *Despre îmbătrânire*, pentru numărul din primăvară al revistei. Nu știam pe-atunci că voi ajunge să traduc eu însumi întreaga carte. Mi s-ar fi părut ciudat să retraduc acum acest fragment fără a exista vreo necesitate în acest sens. Tot ce am făcut a fost să adaptez (minimal!) traducerea apărută atunci sub semnătura ei din perspectiva dobândită de mine în cursul traducerii cărții în ansamblul ei. Cititorul trebuie să știe deci că, începând cu fraza la care am pus această notă și până la sfârșitul primului paragraf de la pagina 162 (până la „...sentința capătă putere executorie și este adusă la îndeplinire”), traducerea îi aparține Danielei Ștefănescu.

— un sentiment în surdină, care nu mă face niciodată să tremur, doar că e cumplit de persistent; devine treptat parte din mine, așa încât nu mai pot spune propriu-zis că îmi este frică, ci mai degrabă că *sunt* frică, deși această stare de frică nu mă împiedică să-mi fac treburile, deși ceilalți n-au habar de existența ei, iar buna mea dispoziție afișată abia dacă are astfel de suferit. Am o puternică bănuială că nu le e mai ușor nici celorlalți oameni care îmbătrânesc, cu toate că-i vezi organizând la nevoie picnicuri voioase, mergând eventual la teatru sau făcându-și pe comandă haine la modă. În ceea ce mă privește, fiind nu cine știe ce viteaz, dar nici foarte fricos, bărbatul lungilor marșuri de odinioară ale morții, în orice caz eu știu că *devin* frică în fața morții pe măsură ce speranțele de viață mă părăsesc. Densitatea ontologică a existenței mele se rarefiază, iar spațiul gol este umplut cu frica de a muri ca pură negativitate. Apropierea lentă a ceea ce va fi în cele din urmă moartea mea i-a imprimat vieții mele un colorit special, foarte urât, care-mi era altădată complet necunoscut. Nu mai știu cu exactitate cum s-a întâmplat, când am început să-i percep pasul, tropotul și trapul. O sleire prea rapidă a puterilor ici, un suflu greu, o durere subită coalea; și, fără să-mi dau seama, devine, în retrospectivă, realitate. Abia atunci când nedreptățile au început să se întetească, ele — îmbătrânirea și așteptarea morții — și-au semnalat prezența ca elemente constitutive. Angoasă, *angor*, *angustiae*, neliniște, apăsare. Mă gândesc mult la șoselele înzăpezite din 1944 și la moartea bună prin ucidere care n-a vrut să știe de mine. Nu există o moarte mai frumoasă, de fapt nu oricine are această șansă.

Un gând inacceptabil, dacă stai și judeci pentru ce infamii reacționare ar putea oferi un alibi! Și ce neghiobie ca, de teamă că vei muri, să-ți dorești moartea deja împlinită! Este însă numai neghiobia contradicției morții care anulează orice gândire. În fapt, de asta sunt sigur, ne e mai ușor să ne confruntăm cu ideea agoniei dacă n-am avut timp să ne familiarizăm cu inevitabilul și cu inimaginabilul sau dacă n-am reușit ca evenimentul de neînțeles care survine necondiționat, în specificitatea lui, în procesul inexorabil al îmbătrânirii, să-l... — oare ce verb se potrivește aici? N-ar merge „presimțim“, fiind vorba despre ceva cu desăvârșire necunoscut. Oare până la urmă totul se reduce la verbul „a se teme“? Mă tem de agonie, cu care m-am ciocnit într-o familiară ostilitate când am început să îmbătrânesc, cu care m-am obișnuit într-o amăgitoare intimitate. N-o cunosc — oare cum ar putea-o cunoaște vreun om viu? — și de aceea trebuie să o leg de experiențe de viață, să spun tot mereu numai „frică“ și „mă tem“, știind, de altminteri, că acest „mai mult“, pe care mi-l doresc, nu poate să fie decât un refugiu. Cred că mă tem de îngustime. Totuși, nu-i chiar atât de inadecvat să echivalez agonia cu o îngustare vieții mele. Trupul se bagă și el în vorbă în același sens. A fi părăsit de viață, a-ți da ultima suflare, „a-ți trece viața într-un ultim suspin“, cum a numit-o cineva foarte drag inimii mele — înțeleg toate astea ca sufocare, chiar dacă știința medicală ar respinge eventual acest termen ca fiind lipsit de precizie clinică. Însă respirației care-mi va fi refuzată atunci îi știu eu seama la fel de bine cum o știe oricine. Am avut și eu insuficiență

respiratorie ca tot omul: atunci mi-a fost limpede că dorul de libertate se poate reduce la dorința presantă de a fi liber să respiri. Atunci când voi muri însă, cantitatea de oxigen pe care o vreau așa, în totalitate pentru mine, nu-mi va mai fi acordată. Odată cu refuzul libertății de a respira, toate libertățile mi se vor sustrage. Cu îngrijorarea că n-am destul aer trebuie să-mi duc zilele mai departe, asta este infamia, cu o teamă pe care, după toate probabilitățile, o voi cunoaște tot mai îndeaproape.

Pentru A., care crede că știe câte ceva despre moarte și agonie, prezența morții în viață este deci ofilierea treptată care-i devine perceptibilă omului pe măsură ce îmbătrânește; iar el o pune, la rândul lui, pe seama anxietății față de îngustare și sufocare. Îngăduiți-i celui care tânjește fără speranță să iasă din strâmtoarea amenințătoare și să se îndrepte spre larga deschidere, să reflecteze că insuficiența respiratorie are o natură specială, conferind oricărei reflecții o întorsătură spre absurd, și anume înspre antigândirea morții. Nu trebuie să fii nici medic, nici pacient, ca să știi că insuficiența respiratorie îl face pe cel afectat să nu-și dorească decât să inspire cât mai mult aer și nicidecum să caute amăgirea unei eliberări prin moarte. Această mântuire nu există. Un om suferind poate fi eliberat de chinul său întotdeauna numai printr-o viață lipsită de chin, prin liniștirea unui Eu scăpat de sub presiuni, însă niciodată eliberat de acest Eu. Abia când – de pildă, în cazul unui carcinom cu metastaze osoase – omul nu mai

are dureri, ci, în totalitatea sa fizică și psihică, este doar durere, se poate înfiripa dorința absurdă de negare, anti-Eul nemicului. Dar până și în această tortură extremă, pricinuită bolnavului de către propriul corp, cel suferind, chiar dacă l-a implorat pe medic să pună capăt disperării lui cu ajutorul unei injecții, tot va tânji după o gură de aer când sfârșitul e iminent.

Așadar, se pare că, în ciuda oricărui paradox logic, frica de a muri, care se poate concretiza în senzația de sufocare, tot frică de moarte este până la urmă; cu alte cuvinte, la gândul că vom muri, nu ne putem agăța de vioiciunea sprintară a ultimului proces, ci suntem mereu reduși la imaginarea morții în imposibilitatea sa, pe de o parte pentru că agonia abia din perspectiva morții devine agonie, iar pe de altă parte – și aici ne ajută experiența lui A. sau a oricui altcuiva despre insuficiența respiratorie –, pentru că suferindul nu vrea niciodată o răsufare ca pe un ultim suflu „mântuitor”. Prin urmare, frica de a muri sau de a ne sufoca devine groază de moarte, care însă, conform înțelepciunii antice, nu ne privește. Și astfel, facem ușor următorul pas în cercetarea irecognoscibilului, poate prea ușor, așa încât este mai bine dacă ceea ce s-ar vrea un răspuns provocator este formulat ca întrebare. Oare nu rezultă de-aici că nu doar frica de a muri, ci orice frică în general se poate explica prin frica de moarte? Nu intenționez să ignor nimic din adevărul pe care reflecțiile chinuitoare ale lui A. pretind a-l deține, potrivit cărora este necesară o distincție între *terror*, pe de o parte, și *horror* și *angor*, pe de alta, între moartea ce ne este pricinuită din

afară, ca un element străin nouă, și aceea mai grea ce crește în noi dinăuntru – metaforic vorbind –, în cea mai malefică intimitate. Dar faptul că în ultima suflare *horror* și *terror* se unesc din nou în frica în fața morții este unul cert – și, chiar dacă nu vom reuși să găsim un răspuns concis, totuși putem pune problema reductibilității oricărei temeri la teama de sufocare sau de moarte. Când mergem la medic, ne simțim alinați dacă ne diagnostichează durerile de care suferim ca fiind inofensive. Niște dureri reumatice puternice și deosebit de chinuitoare, despre care însă știm că nu duc la moarte, sunt mai lesne acceptate de pacient decât diferite afecțiuni circulatorii sau ale sângelui, cu debut nedureros, dar care pun viața în pericol. În cartea sa bogată în idei, *Wohlbefinden und Missbefinden* [*A te simți bine și a te simți rău*], medicul și fenomenologul german Herbert Plügge ne vorbește despre un industriaș în vârstă de patruzeci și cinci de ani, un tip așa-zis „dinamic“, care se duce la medic din cauza unor dureri reumatice la umărul stâng, după cum crede el, și se scuză, printre altele, într-un stil care denotă foarte multă siguranță de sine, că deranjează un profesor pentru o asemenea bagatelă. Dar, când în urma investigațiilor reiese că nu este nicidecum vorba de reumatism, ci de simptome clare de anghină pectorală, și medicul îi comunică diagnosticul, cu pacientul se petrece o schimbare ciudată. S-a terminat cu siguranța de sine și cu dinamismul său, deși omul doar nu suferă fizic mai mult decât înainte. „După paisprezece zile, arăta îmbătrânit – scrie Herbert Plügge –, avea o înfățișare inhibată, elasticitatea îi pierise. Trăiește

acum economic, a renunțat la fumat, are șofer care îi conduce mașina. Acum își «observă» inima și este deprimat.“ Putem completa, desigur, că-i este frică – frică de a muri, frică de moarte, frică de acea respirație care îi va fi ultima suflare. „L'angoisse diffuse, l'angoisse ultime, enfin, s'appelle la mort“, scrie Vladimir Jankélévitch. Orice frică e frica de moarte, orice îngrijire e menită să ne păzească de moarte, ceea ce „facem pentru sănătatea noastră“ este îndreptat împotriva morții. Întreaga noastră viață trece în strădania absurdă de a evita inevitabilul: cu cât „murim“ mai mult, cu cât ajungem mai aproape de ultima suflare, cu atât mai disperat luptăm împotriva a ceva cu care, în mod rezonabil, ar fi bine să ne împăcăm. Rezonabil? Ne aflăm pe un tărâm în care s-a terminat cu orice rațiune, căci doar e vorba de moarte, contrarațiunea absolută. Să ne împăcăm cu ideea: adică să acceptăm moartea. Ceea ce ar însemna să refuzăm pe loc viața. Nici una, nici cealaltă nu sunt posibile. Orice refuz trebuie să ne garanteze o oarecare alternativă, fie ea și mizerabilă. Moartea în esența ei cu totul stranie și de neconceput nu este însă o alternativă. Este falsul, întrucât nu o putem imagina, și adevăratul, întrucât numai ea ne este pe deplin certă. În fața opacității Nu-ului care ni se opune și ni se atribuie, suntem nimiciți încă înainte de a deveni Nimic.

Noi cum ne comportăm? Murmurăm litania monomaniacală? Încheiem pace cu ampla negativitate? Ne refugiem de moarte – în moarte? Îi dăm înainte, orbește, spre ea, ca și cum nu i-am fi deja făgăduiți solemn?

În plan individual-psihologic, răspunsurile la astfel de întrebări trebuie să sune foarte diferit. Îl cunoaștem pe

omul acela „fără griji“ chiar și atunci când începe să îmbătrânească sau până târziu în anii bătrâneții. El trăiește în echilibru – în orice caz, așa pare și așa ne asigură –, apropierea morții și moartea nu-l privesc câtuși de puțin. Există alții, pe care îi numim dereglați, care fug de moarte în moarte și-și mai închipuie, desigur, că actul ce le pecetluiește irevocabil lipsa de libertate, sinuciderea, ar fi confirmarea libertății lor. Nietzsche poate că ar fi acționat așa, dacă nu i-ar fi luat-o înainte întunecarea minții, odată ce a scris că moartea este, „în condițiile cele mai vrednice de dispreț, o moarte lipsită de libertate, o moarte la timpul nepotrivit, o moarte de laș. Din dragoste de viață omul ar trebui să-și dorească altfel moartea, liberă, conștientă, nu din întâmplare, nu prin surprindere...“³⁸ O poveste smintită despre sinucidere.

Ni se istorisește despre unii viteji care privesc liniștiți moartea în ochi (ca și cum ea ar avea așa ceva, ca și cum acolo ar exista ceva de văzut) și mor drepti, contrar geotropismului, contrar gravitației îmbătrânirii, care-i trage spre pământ. Ni se povestește despre oameni senini, care se apropie de sfârșit cu serenitate, și despre alții cuprinși de panică și agitație, care se lamentează zgomotos de îndată ce le parvin primele semne prevestitoare ale sfârșitului și care nu încetează să se văicărească, așa încât chiar și cei dragi se îndepărtează de ei cu o inimă nerăbdătoare și răsuflă ușurați atunci când, în fine, moartea poate că nu-l eliberează pe cel ce se tânguiește, dar îi eliberează pe ei. Dincolo

³⁸ Friedrich Nietzsche, *Amurgul idolilor*, trad. de Alexandru Al. Șahighian, Humanitas, București, 2005, p. 105.

de toate particularitățile însă – și cu aceasta părăsim domeniul psihologiei –, poate că, determinat de identitatea destinului de bază, există totuși un comportament fundamental similar în fața morții și a agoniei, comportament în care cel viteaz și cel laș, cel robust și cel bolnăvicios, cel care-și află senin odihna în sine și cel care este tulburat nevrotic se întâlnesc și se regăsesc pe picior de egalitate.

Când îmbătrânesc, cu toții încheie un compromis cu moartea. Nu o pace, ci doar un compromis – un compromis putred, oricât de urât ne-ar suna cuvântul. Dar lucrurile nu stau așa, în sensul că ei ar fi învățat cum să moară. Nu-i ceva ce se deprinde în intimitate. Căci aceasta constă tocmai în recunoașterea incapacității de a-și însuși ceva prin învățare, în reducerea „presimțirii“ la frică, în sentimentul insuportabil de îngustare, în absolutul *horror* în fața ultimei suflări. Compromisul putred este echilibrul care se constituie precar, de la caz la caz, și mai mult sau mai puțin perturbat – care însă nu-i lipsește niciodată cu desăvârșire nici măcar ipohondrului nevrotic: echilibrul dintre teamă și nădejde, dintre rebeliune și resemnare, dintre refuz și acceptare. Omul care îmbătrânește, pentru care a muri devine dintr-o cauză general-obiectivă una personală, încearcă să neutralizeze apropierea Marelui Moment, pe care o întrevește din statistici și din constatările medicale, printr-o încredere care devine pe zi ce trece tot mai irațională, nemaîncercându-se nici în ea însăși. Orice amânare – după un atac de boală, o maladie gravă, o operație periculoasă – este pentru el ca un apel înaintat la un tribunal care poate efectiv să-l achite. Iluzie: căci aici realmente a amâna

nu înseamnă a anula, iar judecătorii nu se gândesc deloc la casație. Ceea ce nu-l împiedică însă pe vârstnic să cadă în capcana acestei năluciri despre care știe că este o amăgire. Se pare că în finlandeză există o rugăciune de seară în care se spune: „Doamne, când Tu mă chemi, vreau bucuros să Te urmez, dar nu în noaptea asta.“ Cine știe că se apropie de moarte acționează într-un echilibru labil ca și cel care se roagă. El vrea să moară deja (nu o vrea, însă știe că trebuie și de aceea spune că se pregătește)... dar nu la noapte, nu tocmai în acest ceas. Fiecare noapte este la noapte, și fiecare ceas este acest ceas, și de fiecare dată se face apel la tribunal. Să trăim cu gândul morții nu înseamnă să cuprindem cunoașterea propriei noastre finitudini. Nu înseamnă nici să ne obișnuim cu nonsensul nimicului. Actul de a ne obișnui este doar un soi de exercițiu într-o așteptare goală și falsă, într-o autoamăgire a cărei victimă suntem, prin aceea că *nu* suntem, căci, în definitiv, știm că la un moment dat, și anume foarte curând, sentința capătă putere executorie și este adusă la îndeplinire.

Restabilirea echilibrului e înlesnită de capacitatea uimitoare a celui care îmbătrânește de a se instala de fiecare dată într-un sentiment al timpului cerut de împrejurările specifice. Am mai spus deja, în alt loc, că omul care îmbătrânește devine tot mai mult timp în amintire, căci lumea și spațiul i se sustrag. Mai afirmam, tot acolo, că nu e cazul să vorbim despre un timp-în-viitor, căci moartea — ca negare a oricărei eventualități — e ținta așteptării, ceea ce suspendă sensul noțiunii de viitor. Nu abandonăm această poziție. Dar, chiar și renunțând la dimensiunea viitorului, care

pentru cel ce îmbătrânește a devenit lipsită de sens, ne vedem totuși nevoiți să introducem ceva nou în locul ei. Viitorul, ceea ce vine spre noi — așa spuneam —, înseamnă spațiu în realitatea lucrurilor trăite; cel ce îmbătrânește îl pierde pe primul dimpreună cu cel din urmă. Ce obține în schimb e sentimentul unei indiferențe temporale nedeslășite, ba chiar șleampete, care nu-i exclude frica, ci, dimpotrivă, o include, făcând-o însă suportabilă. Privește îndărăt spre un trecut de culise de ani și de stadii de viață aflate în mișcare, care-și modifică neîncetat proporțiile în procesul amintirii. Dar întotdeauna lucrurile stau așa: orice interval de timp a ceea ce-a fost îi apare infim, în vreme ce un același interval dintr-un viitor fantomatic și dubios el nici nu-l poate cuprinde cu privirea. Tocmai pentru că trebuie să țină cont de posibilitatea că nu va mai fi în viață decât puțini ani, el își trece timpul fără să-și mai bată capul, lăsându-se în seama bunului Dumnezeu care cu siguranță îi va întinde răgazul la nesfârșit. În urmă cu patru ani, și-a petrecut vacanța într-un oraș oarecare: era mai ieri. Într-un an nu va mai fi aici: ce mult durează un an! Lungirea unui timp ulterior care-și pierde din densitatea ontologică ține de procesul echilibrului și al obișnuinței, la fel ca și apelul iluzoriu. Speranță? Dacă am recurge la această noțiune ar însemna să ne lăsăm în voia teologiei, a unei gândiri transcendente care, după cum o formulează Gabriel Marcel, consideră „speranța“ drept substanța „din care e alcătuit sufletul nostru“. Să evităm o atare ingenuitate. Când cel ce îmbătrânește își încheie compromisul său putred, el acționează ca o făptură a fricii care trebuie să se ridice în frică împotriva fricii înseși.

Fiind o creatură a negației, care nu conține nici o pozitivitate descriptibilă dialectic, el evită cu conștiința încărcată să pronunțe un Nu care mereu îl ajunge din urmă. Se joacă de-a v-ați ascunselea cu moartea chiar și atunci când caută să se implice în ea. Lui Père Thibault, chinuit de suferințele accesului de uremie, fiul său îi administrează o injecție. „Simți un soi de destindere – scrie creatorul său, Roger Martin du Gard –, o nevoie de odihnă care era delicioasă, nefiind însoțită de oboseală. Nu încetase să se tot gândească la moartea lui, dar acum, când sub efectul injecției încetase să mai creadă în ea, putea vorbi despre ea, cu plăcere chiar.“ Fiecare om care îmbătrânește, chiar și atunci când se mai simte sănătos și în putere, este un Père Thibault. Își acceptă moartea ca pe un eveniment obiectiv atunci când ea nu-l amenință direct, ca și cum și-ar zice: „Bineînțeles că voi muri, dar mai e până atunci“ – adică un timp nesfârșit, neînchipuit de lung. Se răzvrătește – fără nici o speranță – atunci când își închipuie că se află cu adevărat în fața trecerii iminente a Pragului, nemairămânându-i decât moartea în nimicnicia ei ca ultimă și unică realitate propriu-zisă. „Doar un minutel, domnule gâde“, implora pe eșafod prințesa Dubarry. Vorba asta are același înțeles ca și rugăciunea finlandeză amintită anterior, fiind expresie a aceleiași tragice erori care socotește că amânarea înseamnă suspendare și că următoarea clipă s-ar putea să nu fie la fel de radical și irevocabil ultima așa cum e clipa de față. Infimul interval de timp de la un moment la altul are aceeași nesfârșire șleampătă ca anul sau ca deceniul pe care omul îl mai speră pentru sine.

Cel ce îmbătrânește își duce viața într-un compromis mincinos cu partea ineluctabilă a condiției sale, de care a devenit conștient când, la un moment dat, a simțit pentru prima oară că îmbătrânește. Dar asta nu înseamnă că ar fi un mincinos detestabil și că e de *mauvaise foi* ca un escroc ordinar. Fiindcă neadevărul cu care se acomodează, compromisul putred pe care-l face, nu-i decât echivalentul psihic – impus de absurditatea condiției sale fundamentale – tocmai al acestei constituții a sale: cu cât îl umbrește mai în străfund falsitatea – sau, poate mai exact, factorul falsificator, moartea –, cu-atât mai falsă îi devine viața. Cu cât se apropie Nu-ul mai tare de el, cu-atât mai contorsionat și nesincer devine Da-ul său. Când cercul îngustării, al acestui *angor*, se-nchide tot mai silnic în jurul lui, simte tot mai fără speranță, și de aceea mai deznădăjduit-fals, nevoia de irupție și vastitate. Îi spune clipei: „Rămâi!“ – dar știe bine că nici clipa nu-i frumoasă și nici nu va zăbovi pentru el³⁹. Joacă tot soiul de roluri – rolul viteazului, al celui care se resemnează în tăcere, al omului tulburat până la panică, al rebelului mândru – și pe nici unul dintre ele nu-i în stare să le interpreteze plauzibil, deoarece în toate textele e consemnat caracterul lor neverosimil și nejucabil. În gând, el separă, apoi reunește moartea și agonia, desparte moartea prin ucidere, o străină, de dușmanul intim, moartea ce crește lent înăuntrul

³⁹ Referire la cuvintele rostite de Faust: „Clipei de-i voi zice: Rămâi, că ești atâta de frumoasă!“ (J.W. Goethe, *Faust*, trad. de Lucian Blaga, Editura de Stat pentru literatură și artă, București, 1955, p. 97).

lui, meditează asupra spaimei și a răgazului acordat unei amăgitoare consolări. Totu-i zadarnic. Absurdul morții neagă orice poate el gândi cu mintea, silindu-l totodată să se gândească mai departe. Grijile ce-i vin în minte sunt imaginea în oglindă, nedeslușită, a grijii morții, și nimeni nu-și poate duce viața cu-acelea tăinuind-o pe-aceasta. Un oarecare se gândește la gripa lui, la datoriile sale, la iubita necredincioasă. Și-atunci, cum să nu se gândească el și la moarte, când se știe că gripa-i vindecabilă, datoria – plă-tibilă, muierușca necredincioasă – înlocuibilă, câtă vreme împotriva morții, cu care sfârșește totul, nu-i leac? A. e vârat până-n gât, până peste cap în gânduri funebre, care nu-i vor aduce nici un fel de lauri literari. Să-i dăm pace. E A., un om care îmbătrânește, și nu-i pasă de lauri.

„Cine nu vrea să moară tânăr trebuie să îmbă-trânească“, asta-i una dintre platitudinile în care-și dau mâna nonsensul, înțelesul adânc și clarviziunea. Nimeni nu vrea să moară tânăr, nimeni nu vrea să-mbătrânească – iată și banalitatea complementară, care firește că dă o mai mare profunzime frazei pe care-o întregeste, confe-rindu-i dimensiunea insondabilă a neacceptării general admise a existenței noastre ființând în automistuire. Îmbă-trânirea, prin care se recomandă Nu-ul și „ne“-ul existen-ței noastre și prin care ni se dezvăluie, este o regiune a vieții ajunsă pustie, lipsită de orice consolare rezonabilă; să nu ne-ascundem după deget. Îmbătrânind, devenim sensul lăuntric golit de lume al timpului pur. Ca indivizi care

îmbătrânim, ajungem străini de corpul nostru și totodată mai apropiați de masa lui inertă decât am fost vreodată. După ce am trecut de apogeul vieții, societatea ne inter-zice autoelaborarea, iar cultura devine o cultură împovă-rătoare pe care n-o mai înțelegem și care, dimpotrivă, ea ne dă de înțeles că mormanul de fier vechi al spiritului pe care-l reprezentăm trebuie aruncat la groapa de gunoi a epocii. În fine, îmbătrânind, trebuie să trăim cu agonia și gândul morții – pretenție scandalosă, umilintă fără sea-măn pe care-o înghițim nu smeriți, ci înjosiți. Toate simp-tomele bolii nevindecabile sunt reductibile la efectul de neînțeles al virusului morții cu care venim pe lume. Nu era virulent când eram tineri. Știam bine că există, dar nu ne păsa de el. Îmbătrânind, el își abandonează starea latentă. Ajunge să fie acum treaba noastră, unica treabă; și totuși, e mai bună litania maniacală, bâiguiala poetică despre moarte, decât kitsch-ul hidos până-n străfunduri al idilei luminate de soarele vesperal. „Arză-ar bătrâne-țea când ziua-i pe sfârșite“, spune Dylan Thomas.

Oare a făcut A. ceva ca să tulbure echilibrul, să demaște compromisul, să distrugă tabloul de gen, să alunge con-solarea? El speră că da. Zilele se ofilesc și se sfrijesc – de aceea și-a dorit să spună adevărul.

Cuprins

<i>Cuvânt-înainte</i>	7
<i>Cuvânt-înainte la cea de-a patra ediție</i>	10
Existența și scurgerea timpului	13
Să-ți devii tu însuți străin	44
Privirea celorlalți	74
Să nu mai înțelegi lumea	104
A trăi cu gândul morții	135

În colecția **Demonul teoriei** au mai apărut:

- Pierre Bourdieu, *Schiță pentru o autoanaliză*
- Georges Bataille, *Partea blestemată*
- Pierre Bayard, *Cum se ameliorează operele ratate?*
- Belinda Cannone, *Sentimentul de impostură*
- Paul Ricœur, *Iubire și justiție*
- Remo Bodei, *Senzația de déjà vu*
- Jean-Luc Hennig, *Apologia plagiatului*
- P. Picq, L. Sagart, G. Dehaene, C. Lestienne,
Cea mai frumoasă istorie a limbajului

Grupul Editorial ART

Comenzi – carte prin poștă

C.P. 78, O.P. 32, cod 014810, sector 1, București
tel.: (021) 224.01.30, 0744.300.870, 0721.213.576;
fax: (021) 224.32.87

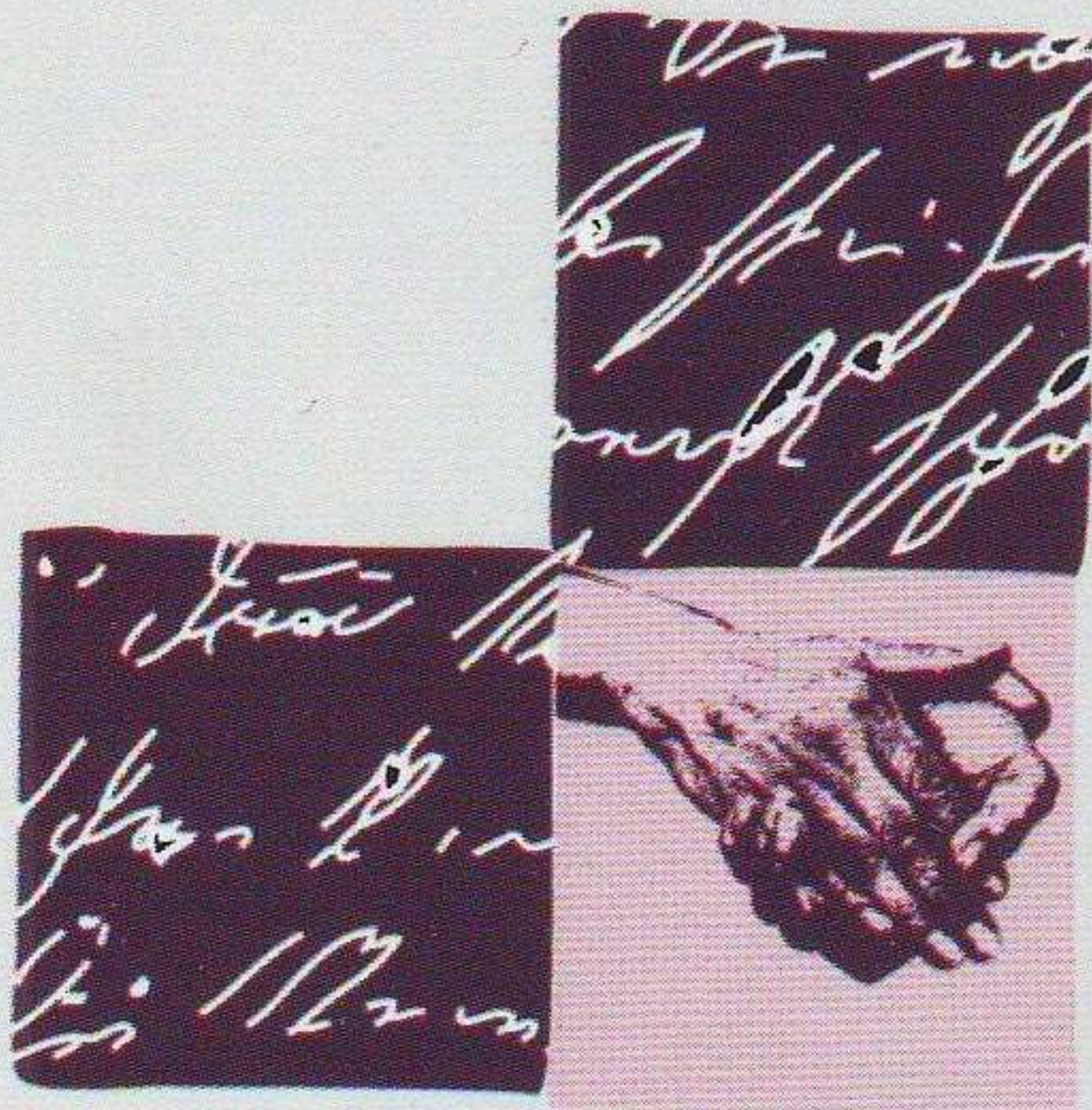
B-dul Tudor Vladimirescu, nr. 31,
București, ROMANIA
fedprint
tipografie
Tel.: 411.00.55; 411.47.76 office@fedprint.ro

Atenție, demonul teoriei ne face cu ochiul! Ca orice demon care se respectă, nu doarme niciodată: e prezent oriunde, oricând, dar nu oricum.

**demonul
teoriei**

Ne vom întâlni deseori aici cu omul care îmbătrânește — cu femeia sau cu bărbatul care îmbătrânește —, și el ni se va arăta în felurite ipostaze, în deghizări multiple. Aici îl vom recunoaște pe cel ce îmbătrânește ca pe o figură familiară dintr-o operă literară, colo va fi o pură abstracție izvorâtă din puterea imaginației, pe când în alte locuri în el se va contura figura autorului scrierii de față.

Vom vedea cum omul care îmbătrânește abia a împlinit patruzeci de ani, căci, în anumite împrejurări, procesul pe care căutăm să-l descriem aici se anunță încă de timpuriu. În alte cazuri, va apărea ca un om aflat în cel de-al șaselea deceniu de viață, care, prin urmare, conform unei obiectivități vag statistice, e într-adevăr pe cale să devină un bătrân. Aici, unde ne interesează existența și scurgerea timpului, el va apărea drept un om care abia a împlinit cincizeci de ani, dar care, firește, prin moartea-i timpurie, va justifica astfel faptul că la vârsta asta el deja se simțea ca un om care îmbătrânește, și din această pricină va trebui considerat ca atare.

Dăm peste el tocmai când a ajuns la o recepție matinală, pentru prima oară iar după mulți ani, căci a părăsit demult bâlciul deșertăciunilor la care cândva participa ca actor. Poartă redingotă, merge foarte drept, are o ținută încă bună, chiar dacă pieptul și burta i se bombează destul de nefiresc, dubios chiar. Părul negru și des care-i ajunge până pe ceafă și mustața încă nu și le-a cănit, dar fața palidă ce se ițește deasupra gulerului înalt e încremenită ca o mască de ceară, iar ochii de o nostalgie orientală n-au pic de strălucire, sunt afundați în umbra unor cearcăne adânci albăstrii.

www.editura-art.ro

ISBN 978-973-124-513-3

9 789731 245133

**EDITURA
ART**